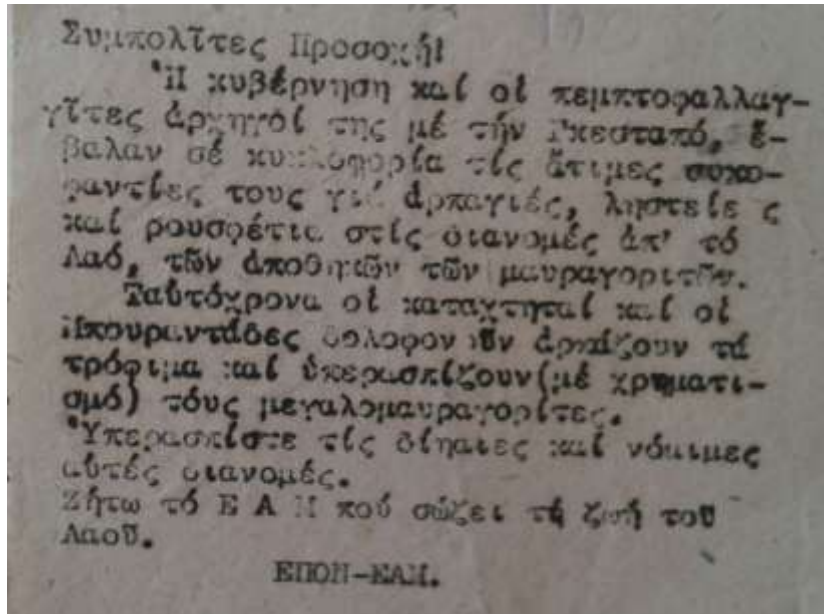

Κωνσταντίνος Λαμπράκης

Κέρδος, ηθική και συλλογική δράση: Η περίπτωση της Μαύρης Αγοράς στην κατεχόμενη Αθήνα (1941-1944).

Κείμενο εργασίας

για το ερευνητικό πρόγραμμα:

Ηθική οικονομία. Ζητήματα ηθικής στον δημόσιο λόγο σχετικά με την αγορά και το κέρδος, Ελλάδα τέλος 19ου αιώνα – πρώτο μισό 20ού αιώνα

Σεπτέμβριος 2020

Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών

Τομέας Μεσογειακής και Παγκόσμιας Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας

*Το έργο χρηματοδοτείται (ή χρηματοδοτήθηκε) από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛΙΔΕΚ) και από τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ), με αρ. Σύμβασης Έργου [1043].

ΕΛΙΔΕΚ

Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας & Καινοτομίας

ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

Κέρδος, ηθική και συλλογική δράση: Η περίπτωση της Μαύρης Αγοράς στην κατεχόμενη Αθήνα (1941-1944).

Εισαγωγή

Η οικονομική διάσταση της τριπλής κατοχής της Ελλάδας (1941-1944) έχει γίνει αντικείμενο μελέτης για έναν όχι μικρό αριθμό ερευνών. Οι μελέτες αυτές, μεταξύ άλλων, έχουν αποδώσει, με επιτυχία, την αλυσιδωτή σχέση του ναυτικού αποκλεισμού, των μεταφορών, των επιτάξεων, των δαπανών κατοχής και την οικονομική συνεργασία με τις αρχές κατοχής, με τον πληθωρισμό, το παράνομο εμπόριο και την Μαύρη Αγορά, τον επισιτισμό, την πείνα και τους κατοχικούς λιμούς. Πράγματι, μια σειρά εργασιών έχει δια φωτίσει, τεκμηριωμένα, την λειτουργία της ελληνικής κατοχικής οικονομίας: την διάσταση της οικονομικής συνεργασίας,¹ τα δημοσιονομικά, την νομισματική κυκλοφορία και τον πληθωρισμό,² τις αγοραπωλησίες ακινήτων και τον «οικονομικό δωσιλογισμό»,³ το ποιοι επωφελήθηκαν και

¹ Βασίλειος Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1940-1944)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολίτικων Επιστημών, Τμήμα Πολίτικων Επιστημών, Θεσσαλονίκη, 2014, σ.177-230.

² Σταύρος Β. Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία» στο Γιάννης Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006, σ. 117-144· Χρήστος Νίκας, «Δωσιλογισμός και οικονομικός παραλογισμός. Παραοικονομία και υπερπληθωρισμός στην κατοχική Ελλάδα» στο Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Ηλίας Νικολακόπουλος και Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.) «*Εχθρος*» εντός των τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006, σ. 147-172· Θανάσης Γκιούρας – Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμ.), *Κατοχή, Ναζισμός και Ελληνική οικονομία. Υπηρεσιακές εκθέσεις και απομνημονεύματα*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα, 2015.

³ Παναγιώτης Σάμιος, *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων, 1941-1944. Οι χρυσές ευκαιρίες της Κατοχής*, Εταιρεία Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα, 2019.

ποιοι ζημιώθηκαν οικονομικά,⁴ την προσαρμογή της ελληνικής κοινωνίας κατά την κατοχή σε νέες συνθήκες ανταλλαγών και τρόπων επιβίωσης (και την επίδραση τους στις κοινωνικές και πολιτικές ανατροπές που θα λάβουν χώρα διαμέσου της αντίστασης),⁵ την επισιτιστική κρίση που εκδηλώθηκε, την δημογραφία του λιμού και την αποτελεσματικότητα των επιχειρήσεων διεθνούς βοήθειας για την αντιμετώπιση της πείνας.⁶ Στις περισσότερες, από τις παραπάνω περιπτώσεις, η Μαύρη Αγορά έχει αποτελέσει έναν από τους ερευνητικούς άξονες. Συνεπώς, έχουν καταδειχθεί οι καταστατικές της αρχές, τα «αξιώματα της Μαύρης Αγοράς» σύμφωνα με τον Mark Mazower,⁷ η διάκριση μεταξύ του «μικρού» (λαϊκού) μαυραγοριτισμού και «μεγάλου» (συνεργαζόμενου με τις αρχές κατοχής) μαυραγοριτισμού, οι τρόποι μεταφοράς των προϊόντων και ιδιοποίησης της διεθνούς βοήθειας, όπως

⁴ Χρήστος Χατζηϊωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης» στο Χρήστος Χατζηϊωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση, 1940-1945*, Τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ.181-217.

⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων... Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009· Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012. Για τις ανταλλαγές, την αγορά και την νομισματική κυκλοφορία στην επικράτεια της Ελεύθερης Ελλάδας βλ. Γιάννης Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Ασίνη, Αθήνα, 2014, σ.85-93.

⁶ Μαρία Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμος 8^{ος}, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004, σ.49-62· Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα: η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», *Αρχειοτάξιο 7* (2005), σ. 52–73· Χρήστος Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή» στο Χρήστος Χατζηϊωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση, 1940-1945*, Τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, σ.219-262· Βιολέττα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στη κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα, 2011· Χρήστος Στέρπης, «Ανταλλάσσοντας το λάδι με το σάρι. Δράσεις της «Επιτροπής Διαχείρισεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι» στην Κατοχική Ελλάδα, 1943-1944», *Δοκίμες 21-22* (2019), σ. 135-195.

⁷ Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994, σ.77-91.

επίσης οι μέθοδοι αποθησαυρισμού των εμπλεκόμενων. Ωστόσο, αν και η Μαύρη Αγορά έχει μελετηθεί ως φαινόμενο αυτό καθ'αυτό, δεν έχει μελετηθεί συστηματικά η διαζευκτική πρόσληψη του φαινομένου, από τις Αρχές Κατοχής και τις κυβερνήσεις συνεργασίας, αφενός και από το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), αφετέρου.

Η συγκριτική μελέτη του λόγου και των πρακτικών σχετικά με την Μαύρη Αγορά, τον επισιτισμό, την ακρίβεια και τους «νεόπλουτους» των δύο αντίπαλων πόλων μπορεί να φωτίσει ερωτήματα όπως: υπήρξαν ηθικές ανησυχίες -αλλά και ηθικές προσταγές- σε σχέση με το εμπόριο και, αν ναι, ποιες ήταν αυτές και πώς συνδέονταν με τις κοινωνικοπολιτικές επιδιώξεις των δρώντων υποκειμένων; Με ποιους τρόπους η διαδικασία ερμηνευτικής πλαισίωσης (δηλαδή τα «*συνεκτικά ερμηνευτικά σχήματα που απλοποιούν και συμπυκνώνουν την πραγματικότητα, μέσω επιλεκτικών τονισμών και κωδικοποιήσεων γεγονότων, εμπειριών και ιστορικών αλληλουχιών*» και αποτελούν, σύμφωνα με τους εισηγητές της έννοιας, απαραίτητη προϋπόθεση για την συμμετοχή σε διεκδικητικά κινήματα)⁸ της Μαύρης Αγοράς διευκόλυνε την κοινωνική κινητοποίηση για τον επισιτισμό και ενάντια στην «αισχροκέρδεια»; Ποιο ήταν το ρεπερτόριο της συλλογικής διεκδικητικής δράσης κατά της κερδοσκοπίας; Οι απαντήσεις μπορούν να διαφωτίσουν τους τρόπους με τους οποίους το ζήτημα της Μαύρης Αγοράς, συσχετίστηκε με το δίλημμα «συνεργασία ή αντίσταση», αλλά και τον ρόλο που έπαιξε η ηθική στην συλλογική διεκδικητική και αντιστασιακή δράση. Παράλληλα, οι απαντήσεις που θα προκύψουν, θα αξιοποιηθούν ως εμπειρικό υλικό για την συμβολή στην εννοιολογική αποσαφήνιση της έννοιας «Ηθική Οικονομία» (Moral Economy), με έμφαση στην χρήση της έννοιας σε συγκρουσιακές διαδικασίες της νεωτερικής περιόδου.

Η πρώτη ενότητα του άρθρου που ακολουθεί περιγράφει, συνοπτικά, τι επιχειρεί να περιγράψει η έννοια της Ηθικής Οικονομίας, σύμφωνα με τους

⁸ David A. Snow, Burke E. Rochford Jr, Steven K. Worden και Richard D. Benford, «Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review* 51 (1986), σ. 464-481.

βασικούς εισηγητές της. Επίσης, με ποιους τρόπους αξιοποιήθηκε, κατόπιν, στις κοινωνικές επιστήμες. Συμπληρωματικά, ανατρέχει, σύντομα, στις «ταραχές τροφίμων» (food riots) και τα «ρεπερτόρια συλλογικά δράσης». Η δεύτερη ενότητα περιγράφει το πλαίσιο ανάδυσης του φαινομένου της Μαύρης Αγοράς στην κατεχόμενη Ελλάδα με έμφαση στην Πρωτεύουσα. Ακολούθως, στην τρίτη ενότητα, εξετάζεται ο λόγος και οι πρακτικές των Αρχών Κατοχής και των κυβερνήσεων συνεργασίας αναφορικά με την Μαύρη Αγορά και κυρίως το που αποδίδεται η ευθύνη γι' αυτήν και οι ηθικές επικλήσεις που επιστρατεύονται. Βασική πηγή της ενότητας αυτής είναι ο νόμιμος κατοχικός Τύπος. Στην τέταρτη ενότητα, εξετάζεται η ερμηνευτική πλαισίωση του ΕΑΜ, σε σχέση με την επισιτιστική κρίση και το εμπόριο, όπως επίσης και το ρεπερτόριο διεκδικητικής του δράσης ενάντια στην ακρίβεια και την απόκρυψη τροφίμων. Βασικές πηγές αποτελούν ο παράνομος αντιστασιακός Τύπος της Αθήνας, οι προκηρύξεις του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, όπως επίσης τα αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα και οι έντυπες μαρτυρίες μελών και στελεχών του ΕΑΜ και του ΚΚΕ της πρωτεύουσας. Το άρθρο ολοκληρώνεται με σκέψεις για την σύνδεση ανάμεσα στην ηθική διάσταση των οικονομικών συναλλαγών, την συλλογική διεκδικητική δράση και την ενδεχόμενη αναγωγή τους σε μια «ηθική οικονομία του πλήθους».

I. Ηθική Οικονομία, ταραχές τροφίμων, ρεπερτόρια δράσης

Την έννοια της Ηθικής Οικονομίας την χρησιμοποίησε, αρχικά, το 1971 ο Βρετανός ιστορικός E.P. Thompson⁹ για να περιγράψει τις αντιλήψεις που τροφοδοτούσαν τις ταραχές τροφίμων στην Αγγλία του 18^{ου} αιώνα. Σε αντιδιαστολή με την θεώρησή τους ως σπασμωδικές και μηχανιστικές αντιδράσεις του πλήθους στην έλλειψη τροφίμων ή τις υψηλές τιμές, αποτύπωναν τις λαϊκές αντιλήψεις για την «δικαιοσύνη» και την «κοινωνική

⁹ E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Λονδίνο, Penguin Books, 1968 (πρώτη έκδοση 1963), σ. 68, 222· E. P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18^ο αιώνα*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα, 2020· E. P. Thompson, «The moral economy reviewed», σε *Customs in common*, Λονδίνο, Penguin Books, 1993, σ.259-351.

νομιμοποίηση» των οικονομικών ανταλλαγών.¹⁰ Οι «ταραχές τροφίμων» αποτελούσαν την συχνότερη μορφή «συλλογικής βίας που χρησιμοποιούσαν οι απλοί πολίτες ενάντια στις κυβερνητικές αρχές στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης για τουλάχιστον ένα αιώνα της σύγχρονης εποχής».¹¹ Στοιχειοθετούσαν μια πολιτική πράξη, μέσω της οποίας το λαϊκό πλήθος των προ-καπιταλιστικών κοινωνιών κινητοποιούνταν και εξεγείρονταν, σε περιόδους επισιτιστικής κρίσης, όταν θεωρούσε πως οι άρχοντες καταπατούσαν τις -βασισμένες στην παράδοση- πατερναλιστικές σχέσεις αμοιβαιότητας, βάσει των οποίων οι αρχές μεριμνούν για την επιβίωση των αρχομένων και οι αρχόμενοι, με την σειρά τους, προσφέρουν σεβασμό και υποταγή. Η έννοια έγινε περαιτέρω αντικείμενο επεξεργασίας από τον James Scott,¹² ο οποίος επικεντρώθηκε στους παραγωγούς της Νοτιο-ανατολικής Ασίας και τις αντιλήψεις τους σχετικά με το δίκαιο-άδικο, ανεκτό-απαράδεκτο αλλά και τον «καλό ηγέτη» (ο οποίος είναι αυτός που μεριμνά για την επιβίωση του λαού του). Σύμφωνα με τον Scott, ο πυρήνας των παραπάνω εδράζεται στον αγώνα για την νοηματοδότηση, που αποτελεί μιας από τις βασικές μεθόδους που επιστρατεύουν οι φτωχοί στον αγώνα τους ώστε να μην παραβιάζουν οι πλούσιοι τις κανονιστικές νόρμες, οι οποίες επιτρέπουν την επιβίωση του συνόλου της κοινότητας. Η έννοια της Ηθικής Οικονομίας έτυχε μεγάλης αποδοχής στις κοινωνικές επιστήμες και χρησιμοποιήθηκε σε διάφορα επιστημονικά πεδία, (ιστορία, πολιτική επιστήμη, κοινωνιολογία,

¹⁰ Johanna Siméant, «"Économie morale" et protestation – détours africains», *Genèses* 81 (2010), σ.142-160.

¹¹ Charles Tilly, «Food Supply and Public Order in Modern Europe», σε Charles Tilly (επιμ.), *Formation of National States in Europe*, Princeton University Press, Πρίνστον- Νιού Τζέρσεϋ, 1975.

¹² James Scott, *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Νιού Χέιβεν και Λονδίνο, Yale University Press, 1976· James Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University, Γέιλ, Press, 1985 ·James Scott, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Yale University Press, Γέιλ, 1990· James Scott, «The Moral Economy as an Argument and as a Fight» στο Alan Randall και Andrew Charlesworth (επιμ.) *Moral Economy and Popular Protest. Crowds, Conflict and Authority*, Palgrave, Μπάσινγκστοκ, 2000, σ. 187-208.

κοινωνική ανθρωπολογία) τείνοντας πολλές φορές, ωστόσο, σε μια «χαλαρή» της χρήση. Ο Charles Tilly, στοιχειοθετώντας την διάκριση ανάμεσα στο «παλαιό» (μέσα 17^{ου} έως μέσα 19^{ου}) και στο «σύγχρονο» (μέσα 19^{ου} έως σήμερα) ρεπερτόριο συλλογικής δράσης, τοποθέτησε τις ταραχές τροφίμων στο τυπικό ρεπερτόριο του παλαιού ρεπερτορίου, το οποίο εδραζόταν στην πατρωνία, ήταν εντόπιο και δυαδικό. Αφορούσε, δηλαδή πρακτικές άμεσης δράσης που στρέφονταν ενάντια σε φυσικά πρόσωπα ή τοπικές αρχές (ή σε τοπικούς εκπροσώπους κεντρικών αρχών για την μεταβίβαση των παραπόνων) με σκοπό την διευθέτηση αντιπαραθέσεων στο πλαίσιο της τοπικής κοινότητας. Στο παλαιό ρεπερτόριο δράσης, οι κινητοποιούμενοι λειτουργούσαν μόνο προσωρινά στην θέση των ανάξιων ή αδρανών κατόχων ισχύος, για να την εγκαταλείψουν μετά την δράση. Αντίθετα, το σύγχρονο ρεπερτόριο, είναι εθνικό, συντονίζει τις επιμέρους τοπικότητες και «αυτόνομο». Μέσω του σύγχρονου ρεπερτορίου οι κυριαρχούμενοι τείνουν στην εισαγωγή των δικών τους θέσεων για τις αδικίες που υφίστανται και τα αιτήματά τους, αντί να παραμένουν στην σκιά των ισχυρών, υιοθετώντας ρουτίνες διαμαρτυρίας που κυρώνονται από αυτούς, όπως συμβαίνει στο παλιό ρεπερτόριο. Η μετάβαση του ρεπερτορίου συλλογικής δράσης από το παλαιό στο σύγχρονο προκλήθηκε από την ανάπτυξη του Καπιταλισμού και την ισχυροποίηση του συγκεντρωτικού έθνους-κράτους, εξέλιξη που μείωσε δραστικά την σημασία των τοπικών πατρώνων στις ζωές των απλών ανθρώπων.¹³ Ωστόσο, παρά το γεγονός πως από τον 19^ο αιώνα και ύστερα οι ταραχές τροφίμων φθίνουν, κατά την διάρκεια των δύο Παγκοσμίων Πολέμων του 20^{ου} αιώνα αναβιώνουν στο ρεπερτόριο συλλογικής δράσης.¹⁴

¹³ Charles Tilly, *The Contentious French*, Harvard University Press, Κέμπριτζ-Λονδίνο, 1986, σ. 390-398.

¹⁴ Roberto Bianchi, «Voies de la protestation en Italie: Les transformations de la révolte entre XIXe et XXe siècle», *European Review of History: Revue européenne d'histoire* 20, (2013), σ.1047-1071· Anthony James Coles, «The Moral Economy of the Crowd: Some Twentieth-Century Food Riots», *The Journal of British Studies* 18 (1978), σ. 157-176· Barbara Alpen Engel, «Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I», *The Journal of Modern History* 69 (1997), σ.696-721· Pamela Beth Radcliff, «Women's Politics: Consumers Riots in Twentieth-Century Spain», σε Victoria Lorée Enders και Pamela Beth Radcliff (επιμ.),

Πράγματι, οι κοινωνίες βίωσαν την επιστροφή του κινδύνου της πείνας και του λιμού, εξαιτίας των πολέμων και των προβλημάτων που προκαλούσαν στην παραγωγή και στην εισαγωγή προϊόντων και πρώτων υλών, τις μεταφορές και την άνοδο του πληθωρισμού. Επιπλέον, η στρατιωτική κατοχή από ξένη δύναμη οδηγούσε στην απώλεια της εθνικής πολιτικής αρένας και συνεπώς των συμβατικών τρόπων που μπορούν να καταγραφούν οι διαφωνίες ή να προωθηθούν τα αιτήματα και να επηρεαστεί η λήψη αποφάσεων. Κατά συνέπεια, οι παραπάνω συνθήκες, όπως υπογράμμισε η Lynne Taylor, προκάλεσαν την αναβίωση εναλλακτικών μορφών διαμαρτυρίας, προσαρμοσμένων στο ιδιαίτερο, λόγω του πολέμου, περιβάλλον.¹⁵

Η Johanna Simèant επιχειρώντας να ταξινομήσει τις χρήσεις στις κοινωνικές επιστήμες της έννοιας της Ηθικής Οικονομίας, διέκρινε τρία διαφορετικά εννοιολογικά σώματα:

-Ηθική Οικονομία 1: η έννοια αναφέρεται σε περιόδους οικονομικής αναταραχής και στις συγκρούσεις για την επιβίωση, στην βάση της αλληλεπίδρασης μεταξύ πατρωνίας, αμοιβαίων προσδοκιών και λαϊκών κατασκευών. Δίνοντας βάρος στην ιδέα των «σιωπηλών συμφωνιών και προσδοκιών» και των λειτουργιών που επιτελεί η επίκληση στην παράδοση, φωτίζει την σχέση μεταξύ κανονικότητας και εξέγερσης καθώς και μεταξύ αρχόντων και αρχόμενων. Ταυτόχρονα, μέσα από τη χρήση της έννοιας αναδεικνύεται το πώς οι εξεγέρσεις εκφράζουν και ιδέες για το τι θεωρείται «κοινωνικά νομιμοποιημένο» σχετικά με τις οικονομικές ανταλλαγές. Συνεπώς, οι αρχές εξουσίας εξετάζονται όχι μόνο ως καταπιεστικοί μηχανισμοί αλλά και ως πάροχοι, ενσωματώνοντας με αυτόν τον τρόπο την μελέτη των πελατειακών δικτύων και της πατρωνίας στην κοινωνιολογία των κοινωνικών κινημάτων. Αυτή η χρήση της έννοιας βρίσκεται εγγύτερα στην αρχική της μορφή, όπως προτάθηκε από τους Thompson και Scott.

Constructing Spanish Womanhood. Female Identity in Modern Spain, State University of New York Press, Όλμπανι, 1995, σ.301-323· Lynne Taylor, «Food Riots Revisited», *Journal of Social History* 30 (1996), σ. 483-496.

¹⁵ Lynne Taylor, *Between Resistance and Collaboration, Popular Protest in Northern France 1940–45*, Palgrave, Μπάσινγκστοκ, 2000, σ. 145.

-Ηθική Οικονομία 2: αναφέρεται στην κοινωνική ενσωμάτωση των οικονομικών δραστηριοτήτων και στην ηθική διάσταση των οικονομικών πρακτικών. Επιχειρεί να μελετήσει την διαδικασία διαφοροποίησης των οικονομικών ανταλλαγών από τις υπόλοιπες κοινωνικές σφαίρες, η οποία δημιουργήθηκε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, τα ηθικά παράπονα που προκαλεί αυτή η διαφοροποίηση, όπως επίσης και τις συγγένειες μεταξύ των τρόπων οικονομικής συσσώρευσης και θρησκευτικών πρακτικών. Η χρήση αυτή είναι επηρεασμένη από τις αναλύσεις των Polanyi και Weber.

-Ηθική Οικονομία 3: Σε αυτήν την τρίτη κατηγορία, η έννοια χρησιμοποιείται σε μεγαλύτερη έκταση, όντας αποσυνδεδεμένη από τις οικονομικές αναταραχές, το ρόλο της παράδοσης ή το οικονομικό ήθος. Αντίθετα, επικεντρώνεται στην ηθική αρχιτεκτονική των αξιών, των νορμών και της κουλτούρας, μετατοπιζόμενη σχηματικά από την «ηθική οικονομία» στην «οικονομία της ηθικής». Ο Didier Fassin είναι ο βασικός εισηγητής αυτής της προσέγγισης.¹⁶

Η παραμονή στο πρώτο σώμα χρήσης της έννοιας προσφέρει το πλεονέκτημα του σαφούς προσδιορισμού των ορίων της χρήσης της. Αν και μειώνεται το εύρος της δυναμικής εφαρμογής της και κατά συνεπεία το επίπεδο αφαίρεσης της έννοιας, την διασφαλίζει από αυτό που ο Giovanni Sartori αποκάλεσε «εννοιολογικό ξεχείλωμα». Τον κίνδυνο, δηλαδή, που προκύπτει όταν επιχειρείται να καταστούν οι έννοιες εφαρμόσιμες για κάθε περίπτωση, διευρύνοντας τες σε τέτοιο βαθμό που, εν τέλει, «*συσκοτίζουν τις υποδηλώσεις τους*».¹⁷ Ως εκ τούτου, στο παρών κείμενο θα εξεταστούν οι

¹⁶ Johanna Simèant, «"Économie morale" et protestation – détours africains», σ. 142-160· Johanna Simèant, «The Concept of Moral Economy Applied to Poor Riots and Protest in Poor Countries: How it helps and why it should be used with Caution- The example of Mali», ανακοίνωση στο Γενικό Συνέδριο του European Consortium of Political Research (ECPR), ενότητα Contentious Politics in Time of Crisis, Ρέκιαβικ, 2011· Johanna Simèant «Three bodies of moral economy: the diffusion of a concept», *Journal of Global Ethics* 11 (2015), σ.163-175.

¹⁷ Giovanni Sartori, «Concept Misformation in Comparative Politics», *The American Political Science Review* 64, (1970), σ. 1033-1053.

πιθανές χρήσεις της έννοιας, όπως περιγράφεται στην περίπτωση της Ηθικής Οικονομία 1.

II. Η «Μαύρη Αγορά» στην κατοχική Αθήνα: Το πλαίσιο ανάδυσης του φαινομένου

Η καθημερινή ζωή στην Ευρώπη, κατά την διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1939-1945), διαταράχθηκε σοβαρά, ιδίως για τις χώρες που βρέθηκαν υπό γερμανική κατοχή. Όπως εύστοχα το έθεσε ο Πολυμέρης Βόγλης, η συνθήκη της κατάκτησης εδραζόταν στις εξής δύο βασικές αρχές: την ανισότιμη σχέση μεταξύ κατακτητή και κατακτημένου και την συνακόλουθη αναδιαμόρφωση της οικονομίας του δευτέρου, ώστε να εξυπηρετεί τον πρώτο.¹⁸ Η καταβολή εξόδων κατοχής από τις κατακτημένες χώρες¹⁹ αλλά και οι αγορές ειδών, (πολλές φορές με ακάλυπτο νόμισμα, από τους στρατιώτες των στρατευμάτων κατοχής) συνέβαλλαν στην δημιουργία πληθωριστικών πιέσεων στις οικονομίες.²⁰ Συνδυαστικά με τις δεσμεύσεις και επιτάξεις αγαθών, πρώτων υλών και μεταφορικών μέσων από τον κατοχικό στρατό, τις λεηλασίες με την είσοδο των στρατευμάτων στις κατακτημένες χώρες, τους περιορισμούς στις μετακινήσεις και τις ανταλλαγές προϊόντων οδήγησε σε σοβαρές ελλείψεις στα τρόφιμα και στην επιβολή δελτίου. Κατά συνέπεια, οι ουρές στα καταστήματα, η έκθεση των κατεκτημένων κοινωνιών στο κίνδυνο της πείνας και η Μαύρη Αγορά αποτέλεσαν, σε διαφορετικό βαθμό σε κάθε χώρα, φαινόμενο συμφύε της κατάκτησης.²¹

¹⁸ Polymeris Voglis, «Surviving Hitler: Life in the Cities and the Countryside during the Occupation» σε Robert Gildea, Olivier Wieworka και Anette Warring (επιμ.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily life in occupied Europe*, Berg, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2006, σ.16-41.

¹⁹ Alan Steele Milward, *War, Economy and Society, 1939-1945*, University of California Press, Μπέρκλεϋ, 1977.

²⁰ Mark Mazower, *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2009, σ.264-265.

²¹ Robert Gildea, Olivier Wieworka και Anette Warring, «Conclusion» στο Gildea, Wieworka και Warring (επιμ.) *Surviving Hitler and Mussolini*, σ. 206-216. Για την περίπτωση της Γαλλίας

Η Ελλάδα, (όπως και η Ολλανδία το χειμώνα του 1944-1945) ανήκε στις ελάχιστες χώρες όπου η πείνα μετατράπηκε σε λιμό.²² Η τραγική αυτή ιδιαιτερότητα ήταν αποτέλεσμα ενός συνδυασμού παραγόντων. Η μια δέσμη προβλημάτων απέρρευε από το γεγονός πως η ελληνική οικονομία είχε μεγάλη εξάρτηση από το εξωτερικό. Συγκεκριμένα, η εγχώρια παραγωγή τροφίμων ήταν ελλειμματική και βασικά είδη διατροφής εισάγονταν. Συνεπώς, όταν η Ελλάδα απώλεσε την δυνατότητα να καλύπτει τα ελλείμματα της εγχώριας παραγωγής τροφίμων από εξωτερικές πηγές ανεφοδιασμού, εξαιτίας του Βρετανικού ναυτικού αποκλεισμού, οι επιπτώσεις ήταν οδυνηρές.²³ Την κατάσταση επιδεινώσαν περαιτέρω τα προβλήματα στην μεταφορά τροφίμων, εξαιτίας των καταστροφών του συγκοινωνιακού δικτύου από τις πολεμικές επιχειρήσεις αλλά και η έλλειψη μεταφορικών μέσων και καυσίμων.²⁴ Επιπροσθέτως, η κατάκτηση της ελληνικής επικράτειας σε τρεις ζώνες κατοχής με δικό τους παράλληλο νόμισμα (Γερμανική, Ιταλική, Βουλγάρικη) δυσχέρανε τις ανταλλαγές μεταξύ περιοχών. Τέλος, η ελληνική επικράτεια αποστερήθηκε και της παραγωγής των εύφορων περιοχών της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης (οι οποίες παρήγαγαν το 30% της συνολικής εγχώριας σιτοπαραγωγής), που προσαρτήθηκαν από την Βουλγαρία.²⁵

κατά την διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων βλ. Dominique Veillon, *Vivre et Survivre en France, 1939-1947*, Payot, Παρίσι, 1995, σ.102· ειδικότερα για την κατεχόμενη από τους Ναζί, βόρεια Γαλλία: Duverlie Dominique, «Amiens sous l'occupation allemande 1940-1944», *Revue du Nord* 64 (1982), σ. 145-172· για τις συνθήκες διαβίωσης στην κατεχόμενη Ολλανδία: W. F. de Gaay Fortman, «Living Standards», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 245, (1946), σ.79-86· για την γερμανική κατοχή στο Βέλγιο: Werner Warmbrunn, *The German Occupation of Belgium 1940-1944*, Peter Lang, Νέα Υόρκη, 1993.

²² Mazower, *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ*, σ.262.

²³ Χατζηϊωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης».

²⁴ Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων...*, σ.241-250 και σ. 273-285.

²⁵ Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2017 (2^η εκδόση), σ.46-47.

Η άλλη δέσμη προβλημάτων απέρρευε από τον ανεξέλεγκτο πληθωρισμό. Ο πληθωρισμός προκλήθηκε, καταρχήν, από την κατακόρυφη αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας (που ήταν επίσης ακάλυπτη, αφού τα αποθέματα χρυσού της χώρας, πλην ελαχίστων, ήταν υπό την κατοχή της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού στην Αίγυπτο)²⁶ για τη χρηματοδότηση των αυξημένων κρατικών δαπανών και κυρίως των εξόδων κατοχής.²⁷ Ο καλπάζων πληθωρισμός, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το ελληνικό κράτος ήταν ένα κράτος «δωσίλογο στους ξένους κατακτητές», συνέβαλλε καθοριστικά στην εφαρμογή πρακτικών απόκρυψης της παραγωγής από τον αγροτικό κόσμο και υπονόμησης της υποχρεωτικής συγκέντρωσης,²⁸ κάτι που διευκολυνόταν και από το καθεστώς μικροϊδιοκτησίας της ελληνικής υπαίθρου²⁹ αλλά και την αποσάθρωση της διοικητικής μηχανής. Φαινόμενο, βέβαια, που δεν αποτελούσε ελληνική ιδιορρυθμία.³⁰ Σε σχέση με τον λιμό του χειμώνα του 1941-1942, χρειάζεται επιπλέον να ληφθεί υπόψιν το πλιάτσικο των Γερμανών και Ιταλών στρατιωτών, μετά την συνθηκολόγηση, οι επιτάξεις,³¹ όπως επίσης και η μείωση του όγκου παραγωγής του 1941, εξαιτίας της πολεμικής επιστράτευσης.³² Ο λιμός του 1941-1942 έπληξε τις περιοχές που ήταν απομακρυσμένες από την αγροτική παραγωγή, δηλαδή τα μικρά άγονα νησιά, τις μεγάλες πόλεις και κυρίως την Περιφέρεια

²⁶ Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, σ.231-232.

²⁷ Νίκας, «Δωσιλογισμός και οικονομικός παραλογισμός»: Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος, 1928-2008*, Τράπεζα της Ελλάδος - Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Αθήνα, 2014, σ.155-157.

²⁸ Γιάννης Σκαλιδάκης, «Η αγροτική οικονομία και οι συνέπειες της Κατοχής στην επαρχία», στον τόμο *Γερμανικές Αποζημιώσεις*, στα *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, Ιούνιος 2010.

²⁹ Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ.53.

³⁰ Fabrice Grenard, «Les implication politiques du ravitaillement en France sous l'occupation», *Vingtieme Siecle*, 94 (2007), σ. 199-215.

³¹ Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ.52.

³² Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα*, σ. 68-81· Γιάννης Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα*, σ.37-38.

Πρωτεύουσας.³³ Στην Αθήνα, από τον 1^ο μήνα της Κατοχής, βασικά διατροφικά είδη (ψωμί, ρύζι, ελαιόλαδο και ζάχαρη) διανέμονταν με δελτίο.³⁴ Οι ποσότητες ήταν ανεπαρκείς και η τακτικότητα των διανομών διακοπτόμενη.³⁵ Κατά συνέπεια, η μέση ημερήσια πρόσληψη θερμίδων έπεσε στις 930.³⁶ Έρευνες για τους θανάτους από την πείνα και τις σχετιζόμενες με αυτήν ασθένειες υπολόγισαν τους νεκρούς στην πρωτεύουσα από 40.000 έως 45.000 τον χειμώνα του 1941-1942. Τα περισσότερα, αναλογικά, θύματα προέρχονταν από τους εργάτες, τους ανέργους, τους πρόσφυγες από την βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία και τους εγκλωβισμένους, στην Αθήνα, φαντάρους της Κρήτης.³⁷

Η σοβαρότητα της επισιτιστικής κατάστασης στην Αθήνα επέβαλλε την αναγκαιότητα εξεύρεσης αμοιβαίας αποδεκτής λύσης, μεταξύ των χωρών του Άξονα και των Συμμάχων, για τον ανεφοδιασμό της Ελλάδας. Σε πρώτο χρόνο, επιτράπη ο ανεφοδιασμός της Πρωτεύουσας με τρόφιμα από την (ουδέτερη) Τουρκία, τα οποία, ωστόσο, δεν επαρκούσαν για την ανακούφιση του πληθυσμού. Το φθινόπωρο του 1942, μετά από διαπραγματεύσεις Γερμανών, Ιταλών και Συμμάχων, οριστικοποιήθηκε ο τρόπος σταθεροποίησης της ροής Διεθνούς Βοήθειας στην Ελλάδα: Σουηδικά φορτηγά πλοία μετέφεραν τρόφιμα στην Ελλάδα από τον Καναδά, τις ΗΠΑ, τη Σουηδία και αλλού. Την διανομή της βοήθειας την ανέλαβε επιτροπή 8

³³ Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση».

³⁴ Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ.61.

³⁵ Έκθεση της επί των επισιτιστικών αναγκών της Ελλάδα τα έτη 1942-1943 που εκπονήθηκε από ειδική επιτροπή υπό τον Αθανάσιο Σμπαρούνη με ημερομηνία 22.5.1942, υπολόγισε την ημερήσια πρόσληψη θερμίδων που εξασφάλιζαν τα δελτία στην Πρωτεύουσα το διάστημα Ιούλιος 1941- Μάρτιος 1942 κυμαινόμενη μεταξύ 183 (μικρότερη τιμή) και 510 (μεγαλύτερη τιμή) θερμίδες. Αθανάσιος Σμπαρούνης, *Μελέται και αναμνήσεις εκ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Αθήνα, 1951, σ.159 αναφέρεται σε Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων*, σ.311.

³⁶ Polymeris Voglis, «Surviving Hitler».

³⁷ Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση»· Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή»· Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων...*, σ. 231-239· Μπουρνόβα, «Θάνατοι από πείνα».

Σουηδών και 8 Ελβετών, υπό τον Ερυθρό Σταυρό.³⁸ Το ύψος της εισαγωγών τροφίμων ήταν τέτοιο, που αποτέλεσε μέγεθος συγκρίσιμο με το ύψος των προπολεμικών εισαγωγών της χώρας.³⁹ Η Αθήνα είχε προτεραιότητα στην διανομή της βοήθειας: περίπου το 50% των δικαιούχων ζούσε στην Πρωτεύουσα. Η υπόλοιπη βοήθεια κατευθύνθηκε σε όσες περιφέρειες χαρακτηρίστηκαν ως «μη παραγωγικές», με όρους αγροτικής οικονομίας, ενώ όσοι κατοικούσαν σε χαρακτηρισμένες ως «παραγωγικές» περιοχές αποκλείστηκαν.⁴⁰

Παρά το γεγονός πως η διεθνής βοήθεια απέτρεψε μια επανάληψη του λιμού στην Αθήνα, δεν επαρκούσε για την κάλυψη όλων των αναγκών σε τρόφιμα, οπότε οι κάτοικοι της ήταν αναγκασμένοι να αναζητούν τρόφιμα για να συμπληρώνουν τις διανομές του δελτίου.⁴¹ Συνεπώς, η Μαύρη Αγορά στην Πρωτεύουσα αρχικά εμφανίστηκε ως αποτέλεσμα αναγκαιότητας και αποτέλεσε «μαζικό ρεύμα». Εξάλλου, όπως επεσήμανε και ο Tony Judt «για να ζήσεις φυσιολογικά στην κατεχόμενη Ευρώπη έπρεπε να παραβιάζεις το νόμο [...] οι περισσότεροι άνθρωποι που δεν είχαν πρόσβαση σε αγροτικά προϊόντα ήταν υποχρεωμένοι [...] να προσφεύγουν στην Μαύρη Αγορά ή στο παράνομο αντιπραγματισμό για να θρέψουν την οικογένεια τους».⁴² Το χειμώνα του μεγάλου λιμού στην Αθήνα, οι καθημερινές εξορμήσεις εκατοντάδων «μαυραγοριτών» στην ύπαιθρο με τον σιδηρόδρομο ήταν η κύρια πηγή τροφοδότησης της Πρωτεύουσας.⁴³ Η εισροή της διεθνούς

³⁸ Για μια περιεκτική περιγραφή της αποστολής (με επίκεντρό την σουηδική συνιστώσα): Σωτήρης Βαλντέν, *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοχική Ελλάδα. Η Σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού 1942-1945*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2017.

³⁹ Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα*, σ.47-58.

⁴⁰ Voglis, «Surviving Hitler».

⁴¹ Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία*, σ.5.

⁴² Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012, σ.37.

⁴³ Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων...*, σ.239-250.

βοήθειας, η σκλήρυνση του νομικού κατασταλτικού πλαισίου⁴⁴ και το μεγάλο ρίσκο που ενείχαν οι εξορμήσεις στην ύπαιθρο, ανέκοψαν το ρεύμα. Από το 1942 και ύστερα η Μαύρη Αγορά συγκεντρώνεται σε λίγα χέρια και Μαυραγορίτες δεν ήταν πλέον οι τυχοδιώκτες που εξορμούν στην ύπαιθρο προσδοκώντας να θρέψουν την οικογένεια τους ή ένα καλό μεροκάματο, αλλά όσοι είχαν τα οικονομικά μέσα για να αντέξουν το ρίσκο και είχαν καλές σχέσεις με τις αρχές, ώστε να εξασφαλίσουν άδειες μεταφοράς τροφίμων, μεταφορικά μέσα ή και τρόφιμα.⁴⁵ Κατά συνέπεια, η Μαύρη Αγορά ήταν ένα φαινόμενο με ευρύ κοινωνικό φάσμα και ενείχε πολλές διαστάσεις. Επιπλέον, αποτέλεσε έναν από τους καθοριστικούς παράγοντες της μεταφοράς πλούτου και των κοινωνικών ανακατατάξεων της περιόδου: οι διεργασίες αυτές ιχνηλατούνται και από τις συχνές αναφορές στους «νεόπλουτους» στον κατοχικό Τύπο. Σύμφωνα με τον Mazower δύο θέσεις εξασφάλιζαν ευκαιρίες πλουτισμού κατά την διάρκεια της Κατοχής: η πρόσβαση σε αποθέματα αγαθών και οι προσβάσεις στην εξουσία.⁴⁶ Στην αντίθετη θέση βρέθηκαν οι μισθοσυντήρητοι και οι εισοδηματίες, οι οποίοι, λόγω της ανόδου πληθωρισμού και τιμών, πλήττονταν περισσότερο από την κυριαρχία της Μαύρης Αγοράς, η οποία αποτελούσε ένα σύστημα που δεν ελεγχόταν από τις κρατικές αρχές, αλλά οι τιμές των προϊόντων καθορίζονταν ελεύθερα, βάσει του κανόνα της προσφοράς και της ζήτησης.⁴⁷ Η συνθήκη αυτή ήταν στον αντίποδα της πρακτικής του κρατικού παρεμβατισμού και των διατιμήσεων που ίσχυαν στην ελληνική οικονομία από τον Α΄ Παγκόσμιο

⁴⁴ Για παράδειγμα τον Απρίλιο του 1942, η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* δημοσίευε άρθρο το οποίο ενημέρωνε για το νέο αγορανομικό κώδικα, βάση του οποίου θα «καταδικάζονται εις θάνατο όσοι προκαλούν έλλειψη τροφίμων και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης». Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 23.4.1942, σ.2· Βλέπε επίσης: Κώστας Φραδέλλος, «Άξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου κατά την διάρκεια της Κατοχής» στο Χρήστος Χατζηϊωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} Αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*, τόμος Γ2, σ.169-170.

⁴⁵ Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων...*, σ.307-309 και 354· Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της κατοχής*, σ. 69-75.

⁴⁶ Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ.87.

⁴⁷ Θωμαδάκης, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία»

Πόλεμο έως και το 1980.⁴⁸

III. Η Μαύρη Αγορά στον λόγο και την πρακτική των κυβερνήσεων συνεργασίας και των αρχών κατοχής

-Η απόδοση της ευθύνης και η κυβερνητική προσπάθεια απόκτησης κοινωνικών ερεισμάτων

Σε αυτό το πλαίσιο συγκροτείται, καταρχήν, ο λόγος της κυβέρνησης Τσολάκογλου σε σχέση με την Μαύρη Αγορά. Αν και με την πρώτη ματιά φαίνεται παράδοξο, οι ελληνικές κατοχικές κυβερνήσεις (παρά το γεγονός πως τοποθετήθηκαν στην αρχή από τους κατακτητές) επέτειναν τις αναφορές τους στο έθνος. Η επίκληση της ανάγκης «σωτηρίας του έθνους» στόχευε στην εξάλειψη του στίγματος της προδοσίας, δικαιολογώντας έτσι την επιλογή της συνεργασίας με τον κατακτητή. Επίσης, προϋπέθετε την παράλληλη απαξίωση του προηγούμενου καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου αλλά και την υποβάθμιση της σημασίας της πραγματικότητας της Κατοχής.⁴⁹

Συνεπώς, η διατροφική κρίση, ο κίνδυνος της οποίας κατέστη εμφανής στην Αθήνα ήδη από τις πρώτες μέρες της Κατοχής, αποδόθηκε στο προηγούμενο καθεστώς, που λόγω «εγκληματικής ανικανότητας» δεν εξασφάλισε τον επισιτισμό της χώρας⁵⁰ αλλά και στο ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας από την Μεγάλη Βρετανία.⁵¹ Συνυπεύθυνοι ήταν και εκείνοι που είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράζουν τρόφιμα σε τιμές πάνω από τις καθορισμένες εξασφαλίζοντας, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του νόμιμου Τύπου- η αρθρογραφία του οποίου λογοκρίνονταν προληπτικά από την Γενική Διεύθυνση Τύπου και Ραδιοφωνίας (από κοινού με τις υπηρεσίες προπαγάνδας και λογοκρισίας των κατοχικών αρχών) και υπαγόταν

⁴⁸ Νίκος Ποταμιάνος, *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ*, ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα, 2019, σ.303-310.

⁴⁹ Φραδέλλος, «Άξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου».

⁵⁰ εφ. *Η Πρωία*, 2.5.1941, σ.1.

⁵¹ Λόγος Τσολάκογλου σε συγκέντρωση «εργατικού κόσμου» σε Παλλάς, δημοσιεύτηκε σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 22.1.1942, σ.2.

απευθείας στον Πρωθυπουργό,⁵² «εγωιστικά» την δική τους επάρκεια, αποστερώντας τρόφιμα από τις φτωχότερες τάξεις και ενισχύοντας τους «ασυνείδητους κερδοσκόπους» που «εκμεταλλεύονται τις περιστάσεις».⁵³ Η προσπάθεια μετατόπισης των ευθυνών για την διατροφική κρίση και την «αισχροκέρδεια» στο κοινωνικό σώμα, ήταν μια σταθερά του επίσημου καθεστωτικού λόγου, κατά το πρώτο διάστημα της Κατοχής. Η προσπάθεια αυτή ενείχε ευρύτερες πολιτικό-κοινωνικές προεκτάσεις: Η «Πρωία» σε κύριο άρθρο της αναφερόταν στις ευθύνες του ίδιου του λαού, ο οποίος «ανέχτηκε» το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, τις συμμαχικές σχέσεις με την Μ. Βρετανία και, ως εκ τούτου, την αποξένωση από τις χώρες του Άξονα.⁵⁴ Όπως υποστήριζε ο κυβερνητικός λόγος, το επισιτιστικό πρόβλημα, τούτων δοθέντων, ήταν μια αναπόφευκτη πραγματικότητα: παρέλαβαν άδειες αποθήκες τροφίμων, η χώρα ήταν θέατρο επιχειρήσεων ξένων στρατευμάτων, οι συγκοινωνίες ήταν προβληματικές. Συνεπώς, έπρεπε να αναλάβει «ανδρικώς» τις ευθύνες για την επικείμενη διατροφική κρίση ο ελληνικός λαός, δίχως να αποδίδει ευθύνες στους Γερμανούς.⁵⁵ Η κυβέρνηση, ωστόσο, στο μέτρο των δυνατοτήτων της, έπραττε τα αναγκαία για την αντιμετώπιση του:

⁵² Όπως επισημαίνει ο Γιάννης Γκλαβίνας, την συστηματοποίηση της προληπτικής λογοκρισίας την εισήγαγε το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και ο μηχανισμός που συγκροτήθηκε για την εφαρμογή της ήταν ο ίδιος που χρησιμοποιήθηκε και κατά την Κατοχή από τις κυβερνήσεις συνεργασίας. Γιάννης Γκλαβίνας, «Απερρίφθη υπό Γερμανικής πρεσβείας»: η Γενική Διεύθυνση Τύπου και Ραδιοφωνίας των ελληνικών κατοχικών κυβερνήσεων και η λογοκρισία κινηματογραφικών ταινιών την περίοδο 1941-1944, ανακοίνωση στην διεθνή ημερίδα της Διεύθυνσης Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομιάς και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Με το βλέμμα του κατακτητή: η Αθήνα στις φωτογραφίες των Γερμανών στρατιωτών, Αθήνα, 12.4.2019, η ανακοίνωση ανακτήθηκε στις 30.6.2020 από τον σύνδεσμο <https://www.blod.gr/lectures/aperrifthi-ypro-germanikis-presbeias-i-geniki-dieythynsi-tyrou-kai-radiofonias-ton-ellinikon-katohikon-kyberniseon-kai-i-logokrisia-kinimatografikon-tainion-tin-periodo-1941-1944/>

⁵³ εφ. *Η Πρωία* (κύριο άρθρο), 16.5.1941, σ.1 και 11.6.1941, (κύριο άρθρο), σ.1.

⁵⁴ εφ. *Η Πρωία* (κύριο άρθρο), 30.5.1941, σ.1.

⁵⁵ εφ. *Η Πρωία*, 29.5.1941, σ.1.

ό,τι απόθεμα τροφίμων υπήρχε, θα το μοίραζε δίκαια μέσω δελτίου,⁵⁶ επιχειρώντας παράλληλα να ελέγξει την αγορά. Στο πλαίσιο αυτής της επικοινωνιακής προσπάθειας οι ειδήσεις για αγορανομικά ζητήματα, ήταν σχεδόν καθημερινές στις στήλες του νόμιμου ημερήσιου Τύπου, το πρώτο εξάμηνο της Κατοχής: κυβερνητικές απειλές για κυρώσεις, τροποποιήσεις επί το αυστηρότερο των σχετικών νόμων, συγκρότηση ειδικών δικαστηρίων και ειδικών ελεγκτικών σωμάτων, εντατικοποίηση των ελέγχων κ.α..

Για την κυβέρνηση Τσολάκογλου, η επισιτιστική κρίση και η ανάδυση της Μαύρης Αγοράς αντιμετωπίστηκε και ως ευκαιρία για να υπερασπίσει τον ρόλο της -άρα και την επιλογή της συνεργασίας. Η κυβέρνηση έχριζε τον εαυτό της ως τον κρίσιμο άξονα της κοινωνικής συνοχής του «έθνους και της φυλής». Η πείνα και ο λιμός, για να αντιμετωπιστούν υπογράμμισε η «Πρωία», απαιτούσαν «κοινωνική αλληλεγγύη» και «πειθαρχία»,⁵⁷ που (θα) πρόκυπτε, σύμφωνα με τον Τσολάκογλου, μέσω της συσπείρωσης γύρω από την κυβέρνηση, η οποία αγωνιζόταν στις «επάλξεις της ηθικής [...] κατά των ειδεχθών μαυραγοριτών».⁵⁸ Ο Τσολάκογλου διακήρυττε πως εργαζόταν για να βγει η χώρα από την κρίση «με αρωγή», υπογραμμίζοντας πως δεν θα ανεχόταν την «πάλη των τάξεων», υπενθυμίζοντας προς όλους (στην συγκεκριμένη περίπτωση προς την τάξη των παραγωγών) πως «για να διεκδικούν δικαιώματα [...] οφείλουν να τηρούν τις υποχρεώσεις τους».⁵⁹ Η καταγγελία της ταξικής πάλης από την κυβέρνηση Τσολάκογλου γινόταν στο όνομα της συνεργασίας των κοινωνικών τάξεων «ανυψούμενοι εις μίαν καθάραν αντίληψιν του καθήκοντος των προς το σύνολον».⁶⁰ Ενώπιον της κυβέρνησης, σύμφωνα με τον δωσίλογο Πρωθυπουργό, ήταν οι ιθύνοντες του καθεστώτος της 4^η Αυγούστου, που δεν τους «ήρκεσαν αι καταχρήσεις, αι

⁵⁶ εφ. *Η Πρωία*, 16.5.1941, σ.1· 17.5.1941, σ.1.

⁵⁷ εφ. *Η Πρωία* (κύριο άρθρο), 23.7.1941, σ.1

⁵⁸ εφ. *Η Πρωία*, 11.12.1941, σ.1.

⁵⁹ εφ. *Η Πρωία*, 28.6.1941, σ.1.

⁶⁰ Άρθρο του Τσολάκογλου στο «Βήμα του αγρότου» αναδημοσιεύτηκε στην εφ. *Η Πρωία*, 17.12.1941, σ.1.

αισχροκέρδεια [...] πρέπει να καταπέση ό, τι απέμεινεν όρθιον δια να εξασφαλίσουν τας εις Λονδίνον καταθέσεις των».⁶¹

Η κριτική στον μαυραγοριτισμό από τον κυβερνητικό λόγο, μετερχόταν τα μοτίβα της πολιτικής ιδεολογίας του κορπορατισμού, σύμφωνα με την οποία κοινωνικές τάξεις δεν πρέπει να αντιμάχονται η μια την άλλη, αλλά να συνεργάζονται αρμονικά για το «κοινό καλό» και το «εθνικό συμφέρον».⁶² Στη βάση αυτού του θεωρήματος ο Τσολάκογλου, τον Οκτώβριο του 1942 σε ομιλία του σε αγρότες, υποστήριζε πως «τα άτομα και οι τάξεις έχουν μόνο υποχρεώσεις, μόνο καθήκοντα [...] δικαιώματα έχει το σύνολο το οποίο το εκφράζει και το ενσαρκώνει το κράτος»⁶³. Οι μαυραγορίτες κατηγορούνταν από τον Τσολάκογλου ότι «προπαρασκευάζουν τον αφανισμό της φυλής και την συσσώρευση πλούτου δι'εαυτούς», την ίδια στιγμή που απαιτούνταν «η

⁶¹ εφ. *Η Πρωία*, 28.6.1941, σ.1.

⁶² Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 337-338. Ο κορπορατισμός κατέστη δημοφιλής την περίοδο του μεσοπολέμου σε διανοούμενους και πολιτικούς που επιχειρούσαν να διερευνήσουν έναν τρίτο δρόμο, μεταξύ του φιλελεύθερου καπιταλισμού και της κομμουνιστικής επανάστασης. Αν και σε πολλές περιπτώσεις οι κορπορατιστικοί θεσμοί και ο πολιτικός λόγος της «συνεργασίας των τάξεων προς όφελος του έθνους» εισήχθησαν από τα φασιστικά, ακροδεξιά και δικτατορικά καθεστώτα στην Ευρώπη του μεσοπολέμου, κορπορατισμός και φασισμός δεν ταυτίζονται. Κοντολογίς, αν και ο κορπορατισμός συνομιλεί με τον μεσοπολεμικό φασισμό (επί του πεδίου της αντι-υλιστικής προσέγγισης της έννοιας του σοσιαλισμού) παράλληλα τον υπερβαίνει ως ιδεολογία. Για το εννοιολογικό εύρος και τις τυπολογίες του κορπορατισμού: Philippe C. Schmitter, «Still the Century of Corporatism?», *The Review of Politics* 36 (1974), σ. 85-131· Peter Williamson, *Varieties of Corporatism. A Conceptual discussion*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 1985· συγκριτική ανάλυση των κορπορατιστικών θεσμών και πολιτικού λόγου στα φασιστικά, ακροδεξιά και δικτατορικά καθεστώτα στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου: Antonio Costa Pinto (επιμ.), *Corporatism and Fascism. The Corporatism Wave in Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2017· για τις κορπορατιστικές ιδέες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Αντώνης Λιάκος, «Ζητούμενα ιδεολογία της γενιάς του '30», *Θεωρία και κοινωνία, επιθεώρηση των επιστημών του ανθρώπου* 3 (1990) σ. 7-22· Spyridon Ploumidis «Corporatist Ideas in Inter-War Greece: From Theory to Practice (1922–1940)», *European History Quarterly* 44 (2014), σ. 55–79.

⁶³ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 25.10.1942, σ.2.

αφιέρωση των ασχολιών μας για την ολότητα και όχι η εγωιστική νοσηρότης».⁶⁴ Στο ίδιο πλαίσιο ανάλυσης, ο υπουργός οικονομικών των κυβερνήσεων συνεργασίας Τσολάκογλου και Λογοθετόπουλου, Σωτήρης Γκοτζαμάνης (του οποίου η σχέση με την ναζιστική ιδεολογία δεν ήταν απλώς συγκυριακή, απόρροια της συνεργασίας)⁶⁵ σύστηνε να «εγκαταλείψουν τους παλιούς μύθους της ελεύθερης οικονομίας και να στραφούν προς την κατευθυνόμενη οικονομία [...] ο ατομικός πλουτισμός ο οποίος εν τη ελευθέρα οικονομία ήτο το κίνητρο και ο σκοπός της δραστηριότητας του ανθρώπου όχι μόνο δεν είναι δυνατός αλλά κατέστη και τόσο επιζήμιος δια το κοινωνικό σύνολο ώστε να θεωρείται ως κοινωνικό έγκλημα».⁶⁶ Σε νέες δηλώσεις του, λίγες μέρες αργότερα, διευκρίνιζε ότι η «διευθυνόμενη οικονομία, δε σημαίνει κατάργηση ιδιωτικής πρωτοβουλίας αλλά ασκείται με αντικειμενικό σκοπό το συμφέρον του συνόλου» προσθέτοντας για το εμπόριο πως «αφού απαλλάξωμεν το εμπόριο από παρεισφρείσαντα ζιζάνια και ασυνειδήτους εμπόρους, θα δώσωμεν την δυνατότητα, το τίμιο και οργανωμένο εμπόριο να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο λαό».⁶⁷

Σε περιόδους έντασης της επισιτιστικής κρίσης ή ανεξέλεγκτης ανόδου των τιμών, Μαύρη Αγορά και μαυραγορίτες αποτελούσαν για την κυβέρνηση και τις αρχές κατοχής τον αποδιοπομπαίο τράγο. Ταυτόχρονα, οι ίδιες διεκδικούσαν το ρόλο του (άδολου) προστάτη του πληθυσμού, επιχειρώντας έτσι να αποποιηθούν τις ευθύνες τους για το φαινόμενο. Οι σχετικές ειδήσεις που δημοσιεύονταν (με γλαφυρή περιγραφή) στον νόμιμο Τύπο, στόχευαν στον εντυπωσιασμό του κοινού και στην απόσπαση της κοινωνικής συναίνεσης. Στις 18 Νοεμβρίου του 1941 (κατά την διάρκεια του λιμού στην

⁶⁴ εφ. *Η Πρωία*, 11.12.1941, σ.1.

⁶⁵ Spyros Marchetos, «A Slav Macedonian Greek Fascist? Deciphering the Ethnicophrosyne of Sotirios Gotzamanis», στο Alexandra Ioannidou και Christian Voss (επιμ.), *Spotlights on Russian and Balkan Slavic Cultural History*, Verlag Otto Sagner, Μόναχο-Βερολίνο, 2009, σ.67-96.

⁶⁶ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 28.3.1942, σ.2

⁶⁷ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 10.4.1942, σ.1.

Αθήνα) δημοσιεύτηκε η είδηση πως ανακαλύφθηκε μεγάλη αποθήκη με κρυμμένα τρόφιμα στο κέντρο της Αθήνας. Οι συλληφθέντες μαυραγορίτες, σύμφωνα με το ρεπορτάζ, «εδάρησαν από τον Πρωθυπουργό, καταληφθέντος από δίκαια οργή» και το άρθρο συνέχιζε: «το έγκλημα είναι μεγαλύτερο γιατί Γερμανικές και Ιταλικές αρχές κατοχής διέθεσαν τρόφιμα για άμεσες ανάγκες ελληνικού λαού [...] Οι εγχώριοι εκμεταλλευτές εδείχθησαν οι χειρότεροι εκμεταλλευτές των Ελλήνων με την κακουργία των. Όλοι οι πολίτες οφείλουν να βοηθήσουν τον κ. Πρωθυπουργό εις τον αγώνα του».⁶⁸ Η είδηση επαναλήφθηκε στο φύλλο της επόμενης μέρας υπό τον τίτλο: «Μαυραγορίτης ραπίζεται από τον Πρωθυπουργό». Σύμφωνα με το άρθρο, ο -καταληφθείς από δίκαιη οργή- Τσολάκογλου δήλωνε ρητά: «έχω αποφασίσει να κόψω το σάπιο δέντρο των μαυραγοριτών από τη ρίζα έστω και αν πρόκειται να τουφεκισθούν και χίλια καθάρματα που απεργάζονται τον όλεθρο της Ελλάδας».⁶⁹ Δύο χρόνια ,μετά, τον Οκτώβριο του 1943, σε μια περίοδο όπου υπήρξε εκ νέου έλλειψη τροφίμων στην αγορά της Αθήνας,⁷⁰ οι Γερμανοί θα απαγχονίσουν δημόσια δύο «μεγαλέμπορους τροφίμων» για απόκρυψη λαδιού και πώληση του σε υψηλή τιμή.⁷¹

-Ηθος, ηθικές ανησυχίες, ηθικές προσταγές

Οι κυβερνήσεις συνεργασίας εκφέροντας έναν πατερναλιστικό λόγο επιδίδονταν σε ηθικοπολιτικές παραινέσεις σε παραγωγούς, εμπόρους αλλά και καταναλωτές, στο όνομα της σωτηρίας του έθνους και της φυλής: «Κανείς ας μην υπολογίζει σε ατομική σωτηρία εφόσον θα'χουν παραλύσει οι δεσμοί αλληλεγγύης [...] μόνη δύναμη η εθνική και κοινωνική αλληλεγγύη [...] Από τας λαϊκάς τάξεις δεν ζητά η πατρίς παρά μόνο την πειθαρχίαν και την εγκαρτέρησιν [...] Οι παραγωγοί και οι εύποροι θα πρέπει να μη διστάσουν να στερηθούν ένα μέρος των αγαθών των και μετριάσουν αξιώσεις των

⁶⁸ εφ. *Η Πρωία*, 18.11.1941, σ.1.

⁶⁹ εφ. *Η Πρωία*, 19.11.1941, σ.1

⁷⁰ Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα*, σ.116.

⁷¹ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 26.10.1943, σ.1.

προκειμένου δι'αυτών να εξασφαλισθεί η ζωή των συμπατριωτών».⁷² «Να κλείσητε τα στόματα σας, να διατηρείτε ακμαίο το φρόνημα σας, να επιδεικνύεται συναίσθημα αλληλεγγύης προς τον ομοεθνή σας και συναθρωπό σας, να καυτηριάζεται τους μαυραγορίτας, τους κερδοσκόπους, τους αποκρύπτοντας τρόφιμα και τα είδη πρώτης ανάγκης».⁷³ «Εσκέφθησαν μερικοί βιομήχανοι και μερικοί έμποροι να γίνουν πλουσιότεροι και ηύξησαν απότομωσ τας τιμάς, ηκολούθησαν κατόπιν και οι παραγωγοί [...] Το άτομο όχι μόνο δε πρέπει αλλά δε δύναται να θέση ως αντικειμενικό σκοπό το συμφέρον [...] κατά της δραστηριότητας του θα συντελέση να βοηθήση το κοινωνικόν σύνολο να ζήση [...] το συμφέρον του ατόμου έγκειται μόνον εν τω συμφέροντι του συνόλου [...] [είναι] κατώτερω της εθνικής μας φιλοτιμίας όταν ξένοι λαοί, εχθροί της χθές, νικηταί της σήμερον και άλλοι φιλόανθρωποι [...] μας στέλλουν τρόφιμα και ημείς κάνωμεν Μαύρη Αγορά και αποκρύψιν αυτών [...] πρέπει να παύση αυτή η ηθική κατάπτωσης, η συνειδησιακή αυτή κρίση και να επανέλθωμεν εις τα ευγενέστατα επίπεδα της εθνικής μας φιλοτιμίας, τα οποία ήταν πάντοτε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του έλληνα».⁷⁴

Αν και, όπως επισημάνθηκε πιο πάνω, οι κατοχικές κυβερνήσεις επιχειρήσαν την απαξίωση του προηγούμενου καθεστώτος, στην προκειμένη περίπτωση παρατηρείται η χρησιμοποίηση μοτίβων που παραπέμπουν στα αντίστοιχα της 4^{ης} Αυγούστου, όπως ήταν τα καλέσματα για την υπαγωγή του ατομικού συμφέροντος στο συλλογικό και η επίκληση στην εθνική αλληλεγγύη και ενότητα. Πολιτικός λόγος που αποτελούσε συνέχεια και όχι τομή, σε σχέση με αυτόν του προηγούμενου καθεστώτος, στη βάση της επίκλησης στοιχείων της κορπορατιστικής ιδεολογίας.⁷⁵ Εκτός, όμως, των πολιτικών και

⁷² Διάγγελμα Τσολάκογλου σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 1.1.1942, σ.4.

⁷³ Λόγος Τσολάκογλου σε συγκέντρωση «εργατικού κόσμου» σε Παλλάς, δημοσιεύτηκε σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 22.1.1942, σ.2.

⁷⁴ Δηλώσεις Γκοτζαμάνη εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 28.3.1942, σ.2.

⁷⁵ Spyridon Ploumidis «Corporatist Ideas in Inter-War Greece»: Aristotle Kallis, «'Ideas in flux..': the '4th of August' dictatorship in Greece as a political 'departure' in search of 'destination'» στο Antonio Costa Pinto (επιμ.), *Corporatism and Fascism*, σ. 272-291.

ιδεολογικών συγγενειών μεταξύ της κυβέρνησης Τσολάκογλου και του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, υπήρχαν και συγκυριακοί λόγοι που ερμηνεύουν την έντονη παρουσία της «ηθικής» και την συγκρότηση «ηθικών προσταγών» σχετικά με την «Μαύρη Αγορά» και το κοινωνικό ρόλο του εμπορίου. Πρώτον, αφορούσε την προσπάθεια διαχείρισης της κοινωνικής αγανάκτησης που προκαλούσε η πείνα και ο λιμός, με την μετατόπιση των ευθυνών από τους κατακτητές στην ίδια την κοινωνία «που έκρυβε τα τρόφιμα και έκανε Μαύρη Αγορά». Δεύτερον, ήταν απόρροια του γεγονότος πως το κατοχικό κράτος είχε περιορισμένες δυνατότητες επιβολής της κυριαρχίας του. Συνεπώς, ιδιαίτερα κατά το πρώτο χρόνο της Κατοχής, οι «ηθικές προσταγές» ήταν από τα ελάχιστα διαθέσιμα εργαλεία πειθάρχησης του πληθυσμού, ώστε να λειτουργήσει η αγορά υπό τον έλεγχο και τους κανόνες του κράτους.⁷⁶ Το συμπέρασμα αυτό τεκμηριώνεται και από τις διαφορές στο λόγο της κυβέρνησης Τσολάκογλου από την κυβέρνηση Ράλλη: η κυβέρνηση Τσολάκογλου επιστράτευε πολύ συχνότερα «ηθικές προσταγές» σε σχέση με την κυβέρνηση Ράλλη, η οποία διέθετε και εμπράγματα όπλα για την πειθάρχηση της οικονομικής δραστηριότητας στους κανόνες του κράτους, όπως ήταν τα τρόφιμα της βοήθειας του Δ.Ε.Σ.⁷⁷

Ποια τα χαρακτηριστικά του «Μαυραγορίτη» σύμφωνα με τον κυβερνητικό λόγο; *«αισχροί και ανάλητοι εκμεταλλευτές της λαϊκής δυστυχίας [...] δεν υπάρχουν χειρότεροι εχθροί του λαού από αυτούς τους ανόσιους εκμεταλλευτές της εθνικής δοκιμασίας»*⁷⁸ *«Οι κόρακες της Ελλάδος [...] αδιαφορούν δια τον λαό και αποβλέπουν εις το «εγώ των» και τον*

⁷⁶ Ο Γκοτζαμάνης τον Αύγουστο του 1942 σε διάγγελμα του προς τους αγρότες τους καλούσε να παραδώσουν μέρος της παραγωγής τους στην Κυβέρνηση, στο όνομα της «κοινωνικής αλληλεγγύης», των «αναγκών του έθνους» αλλά και επικαλούμενος το χριστιανικό καθήκον: εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 15.8.1942, σ.2.

⁷⁷ Για την πολιτική σημασία του ανεφοδιασμού από τον Δ.Ε.Σ.: Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων...*, σ.340· Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα*, σ.153.

⁷⁸ Δηλώσεις Τσολάκογλου σε εφ. *Η Πρωία*, 18.11.1941, σ.1

θησαυρισμό».⁷⁹ «σπείρα των λυμεώνων της συμφοράς μας των τυχοδιωκτών αισχροκερδών που αφυπνίσθησαν εκ του σκότους ως σκώληκες δια να απομυζήσουν πάσαν ικμάδα εκ του σώματος της Ελλάδος».⁸⁰ δέσμοι της «κερδομανίας [...] εις τον βωμόν της οποίας τείνουν να θυσιάσουν τα ύψιστα συμφέροντα της ολότητας του έθνους».⁸¹ Αξίζει να επισημανθεί πως η ένταση της καταγγελίας των «αισχροκερδών» ενείχε πολιτικά επίδικα και δεν αποτελούσε μια «ουδέτερη» εκδήλωση αγανάκτησης. Ο Νίκος Ποταμιάνος, μελετώντας την έννοια της αισχροκέρδειας, υπογράμμισε πως εξελίχθηκε στο βασικό ερμηνευτικό μοτίβο της ακρίβειας την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με την ανάδυση του κρατισμού.⁸² Στην περίπτωση των κυβερνήσεων συνεργασίας αυτό το ερμηνευτικό μοτίβο επεσήμανε τον αναντικατάστατο ρόλο του κράτους: Κοντολογίς, αν το πρόβλημα της πείνας το προκαλούσαν, εν πολλοίς, οι «κερδομανείς», τότε το κράτος, έστω και αν ήταν αυτό των «δωσιλόγων», ήταν απαραίτητο για τον έλεγχο και την καταστολή τους.

Εντός αυτής της ερμηνευτικής πλαισίωσης, συγκροτήθηκε ο ιδεότυπος των «νεόπλουτων»: άνθρωποι χαμηλού κοινωνικού αλλά και ηθικού επιπέδου, οι οποίοι πλούτισαν από τον πόλεμο και την «δυστυχία της πατρίδας», δίχως παιδεία και αρχές, τυχοδιώκτες και εγωιστές, που επιδίδονταν στην σκανδαλώδη επίδειξη του -ανήθικα- αποκτημένου πλούτου σε καιρούς φτώχειας. Η εικόνα αυτή αντιπαραβάλλονταν στον ιδεότυπο των «παραδοσιακών αρχόντων» τους οποίους χαρακτήριζε η καλλιέργεια, η σεμνότητα, το πνεύμα φιλανθρωπίας και γενναιοδωρίας. Η αρθρογραφία και τα χρονογραφήματα στον νόμιμο Τύπο της Κατοχής, απέδιδαν εύγλωττά το

⁷⁹ Δηλώσεις Τσολάκογλου σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 30.6.1942, σ.2

⁸⁰ Διάγγελμα Λογοθετόπουλου στην ανάληψη καθηκόντων προέδρου της Κυβέρνησης σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 4.12.1942.

⁸¹ Δηλώσεις Τσιρονίκου, υπουργού οικονομικών κυβερνήσεως Ράλλη σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 27.10.1943, σ.2.

⁸² Νίκος Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2015, σ. 464-484.

παραπάνω δίπολο.⁸³ Οι ανησυχίες αυτές, αναφορικά με τα χαρακτηριστικά του «νεόπλουτου», όπως εύστοχα παρατήρησε ο Mazower είχαν «έντονο το στίγμα του σνομπισμού», των κατεστημένων τάξεων, για τους «πλούσιους χωρικούς» και τους «νεόπλουτους χειρώνακτες»⁸⁴ και απηχούσαν το προβληματισμό για την δυναμική των κοινωνικών ανακατατάξεων που λάμβαναν χώρα κατά την διάρκεια της Κατοχής. Για τον Τσολάκογλου, οι ανώτερες τάξεις ήταν -ή έπρεπε να είναι- «ηθικές» και «ενάρετες», αντίστοιχες του ρόλου του ως ηγεσία του έθνους. Κατά συνέπεια, η μετακίνηση στην τάξη των πλουσίων ανθρώπων από τα «κατακαθίσματα της κοινωνίας», συνιστούσε «πελώρια [...] κοινωνική απειλή» εφόσον «δια της ευκόλου και άπιδου συσσωρεύσεως ενόχου πλούτου εις χείρας ανθρώπων προσβεβλημένων από την λέπρα της ανηθικότητας και της ασυνειδησίας [...] τα οποία ανερχόμενα από το βυθό στην επιφάνεια θα διευθύνουν μεταπολεμικώς την Ελλάδα, καταλύοντας κάθε έννοια ηθικής ιεραρχίας και

⁸³ «Όσο πιο νωπός ο νεοπλουτισμός, τόσο μεγαλύτερη η αδιαφορία του νεόπλουτου γι'αυτούς με τους οποίους έκλαιγε μέχρι εχθές την μοίρα του» έγραφε ο Παύλος Παλαιολόγος στη στήλη του στην εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 20.9.1942, σ.1. Ο ίδιος σε άλλο χρονογράφημα παρουσίαζε θεατρικά την στιγμή πώληση αρχοντικής κατοικίας στο γραφείο συμβολαιογράφου, από ξεπεσμένη -με την κατοχή- παραδοσιακή αρχόντισσα σε αγοραστή νεόπλουτο («λαχανοκηπουρός από το Μπραχάμι») τον οποίο παρουσιάζει ως άξεστο και αμόρφωτο, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 8.8.1942, σ.1. Στο ίδιο μοτίβο στο χρονογράφημα υπό τον τίτλο «Στην κοσμική ταβέρνα», γράφει για την λαϊκή καταγωγή των «νέων αρχόντων» που υποδύονται τους «καθώς πρέπει», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 31.10.1943, σ.1. «Δεν έχουν συνηθίσει σε εκδηλώσεις αλληλεγγύης ή γενναιοδωρίας [οι νεόπλουτοι]» επεσήμανε ο Σ. Ζαρίφης στην ίδια εφημερίδα, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 8.10.1942, σ.1. «Είχαμε γίνει τόσο μαυραγορίτες και στα συναισθήματα» σημείωνε αντίστοιχα ο Δ. Ψάθας για την έλλειψη καλών τρόπων από τους επιβάτες στο Τραμ, εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 4.5.1943, σ.1. αντίστοιχες απόψεις για τους «νεόπλουτους της Κατοχής» καταγράφηκαν και στα κείμενα και τις πηγές που ερεύνησε και παρουσιάζει ο Κώστας Κατσούδας στο άρθρο του «Χωρίς καφέ, χωρίς ζάχαρη: Οι καφεπώλες της Αθήνας, 1941-1944» σε Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου (επιμ.), *Ιστορίες Λιανικού Εμπορίου 19^{ος}-21^{ος} Αιώνας*, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2018, σ.185-206.

⁸⁴ Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ.87.

κοινωνικής αρετής».⁸⁵ Η συγκεκριμένη κριτική στο ήθος των νεόπλουτων, ήταν από την οπτική ενός συντηρητικού πατερναλισμού: οι πλούσιοι αποτελούσαν τους κηδεμόνες, οι οποίοι είχαν την ευθύνη του κηδεμονευόμενου λαού. Συνεπώς, όφειλαν να έχουν τα κατάλληλα εχέγγυα ήθους και αρετής για να ηγηθούν του έθνους.

Η απόδοση της ευθύνης για την «Μαύρη Αγορά» και του χαρακτηρισμού «Μαυραγορίτης» σε συγκεκριμένα στρώματα και κοινωνικές ομάδες διέφερε ανάλογα με την συγκυρία και προσαρμοζόταν σύμφωνα με την εκάστοτε πολιτική στοχοθεσία των κυβερνήσεων συνεργασίας. Στα άρθρα στο νόμιμο κατοχικό Τύπο και στους λόγους των στελεχών της κυβέρνησης (πλην των αντι-πλουτοκρατικών» και «αντι-κερδοσκοπικών» μύδρων που επιστρατεύονταν σταθερά σε περιόδους έλλειψης τροφίμων)⁸⁶ οι δημιουργοί της Μαύρης Αγοράς, οι μαυραγορίτες και οι επωφελούμενοι αυτής ήταν μια κοινωνική κατηγορία σε διαρκή μεταβολή. Το πρώτο διάστημα της κατοχής και των ελλείψεων υπεύθυνοι ήταν το προηγούμενο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου.⁸⁷ Κατόπιν, την περίοδο του λιμού στην Αθήνα, οπότε πραγματοποιούνταν οι μαζικές εξορμήσεις προς την επαρχία και αναζητούνταν αποδιοπομπαίοι τράγοι (καθώς στις αρχές κατοχής υπήρχε η ανησυχία πως ο λιμός μπορεί να προκαλέσει εξεγέρσεις),⁸⁸ ως μαυραγορίτες κατηγορούνταν πλούσιοι που «διαφθείρουν τους παραγωγούς, διευκολύνοντας την Μαύρη Αγορά, προσφέροντες όσα- όσα δια να εξασφαλίσουν αυτοί άνετη ζωή», οι παραγωγοί που «πωλούν εις

⁸⁵ εφ. *Η Πρωία*, 17.12.1941, σ.1.

⁸⁶ Ενδεικτικά: δηλώσεις Τσολάκογλου, «*Τους γνωστοποιώ πως δεν ήθελα να τουφεκισθώ ένας φτωχός βιοπαλαιστής (εννοεί μικρό-μαυραγορίτη) αλλά να πέσει ο πέλεκυς κατά των μεγαλοκαρχαριών*» σε εφ. *Η Πρωία*, 16.11.1941, σ.1· το άρθρο «Μήνυμα προς κερδοσκόπους» με δηλώσεις του Ράλλη και του Υπουργού Οικονομικών Τσιρονίκου σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 7.10.1943, σ.1.

⁸⁷ εφ. *Η Πρωία*, κύριο άρθρο, 23.7.1941, σ.1.

⁸⁸ Dimitri Kitsikis, «La famine en grèce (1941-1942). Les conséquences politiques», *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale* 74 (1969), σ. 17-41.

μαυραγορίτες που πέφτουν ως ακρίδες στα περιβόλια»,⁸⁹ δημόσιοι υπαλλήλοι που εκμεταλλεύονταν την θέση τους,⁹⁰ ασυνείδητοι έμποροι,⁹¹ φαρμακοποιοί⁹² κ.α.

Παρομοίως, το καλοκαίρι του 1942 με την ύψωση της τιμής της λίρας, ως μαυραγορίτες κατηγορούνται οι χρηματιστές,⁹³ ενώ στην νέα επίταση της διατροφικής κρίσης του καλοκαιριού-φθινοπώρου του 1943 στην αγορά της Αθήνας το φθινόπωρο του 1943, οι χρηματιστές, οι έμποροι και βιομήχανοι.⁹⁴ Η κατηγορία του μαυραγοριτισμού αποδίδεται και στο αντιστασιακό κίνημα και στις διεκδικητικές κινητοποιήσεις, στοχεύοντας στην απονομιμοποίηση τους: η απεργία των Δημοσίων Υπαλλήλων, τον Απρίλη του 1942, που πραγματοποιήθηκε υπό την καθοδήγηση του ΕΑΜ με αιτήματα την χορήγηση τροφίμων και συσσιτίων,⁹⁵ υποκινήθηκε, σύμφωνα με τον υπουργό οικονομικών Γκοτζαμάνη από τα ίδια πρόσωπα «που οργανώνουν την Μαύρη Αγορά».⁹⁶ Ο πυρήνας αυτού του επιχειρήματος επαναλαμβάνεται και αργότερα: η ισχυροποίηση της αντίστασης ήταν μια «εμφύλια διένεξη», ένας «περισπασμός» που άφησε ελεύθερο το έδαφος στους μαυραγορίτες και οδήγησε στην νέα «κερδοσκοπική» κρίση του καλοκαιριού-φθινοπώρου του 1943, σύμφωνα με το κύριο άρθρο του «Ελεύθερου Βήματος».⁹⁷ Το επιχείρημα επρόκειτο να επαναληφθεί ξανά για τις επιχειρήσεις των

⁸⁹ Άρθρο Τσολάκογλου σε «Βήμα του αγρότου», αναδημοσιεύτηκε στην εφ. *Η Πρωία*, 17.12.1941, σ.1.

⁹⁰ εφ. *Η Πρωία*, 16.11.1941, σ.1.

⁹¹ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 10.4.1942, σ.1.

⁹² εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 1.9.1942, σ.1.

⁹³ Δηλώσεις Τσολάκογλου δημοσιεύτηκαν σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 25.6.1942, σ.1.

⁹⁴ Δηλώσεις Τσιρονίκου σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 26.10.1943,σ.1.

⁹⁵ Περ. Ροδάκη, «Το ΕΑΜ της Αθήνας την άνοιξη του 1942. Η απεργία των Δημοσίων Υπαλλήλων», *ΕΑΜ-Αντίσταση* 36 (1996), σ. 19-22.

⁹⁶ Δηλώσεις Γκοτζαμάνη σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 18.4.1942,σ.2.

⁹⁷ εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (κύριο άρθρο), 8.10.1943, σ.1.

ανταρτών το Μάιο του 1944.⁹⁸ Μάλιστα, τον Αύγουστο του 1944 ψήφισμα του Εργατικού Κέντρου Αθηνών θα υποστηρίξει πως οι μαυραγορίτες και οι κομμουνιστές ήταν σύμμαχοι εφόσον οι πρώτοι «*επιδιώκουν την εξαφάνιση της ελληνικής φυλής [...] που επιδιώκει και ο κομμουνισμός*».⁹⁹

Εν κατακλείδι, αν ο μαυραγοριτισμός ήταν ένα σημαίνον, το σημαινόμενο ήταν το άγος (χαρακτηριστικό το παράδειγμα ληστών που απολογούμενοι στο δικαστήριο ζήτησαν την επιείκεια των δικαστών υποστηρίζοντας πως δεν λήστευαν τίμιους πολίτες αλλά μαυραγορίτες)¹⁰⁰ που οι συνεργάτες των Ναζι φιλοδοξούσαν να προσδώσουν, αδιακρίτως, σε όλους τους αντίπαλους τους. Όπως το έθετε και ο Γκοτζαμάνης, οι «μαυραγορίτες» βρίσκονταν «σε όλες τις τάξεις»,¹⁰¹ εκτός φυσικά των συνεργαζόμενων με την κατοχική κυβέρνηση και τις αρχές κατοχής.

-Ο μαυραγοριτισμός στο λόγο των κατοχικών αρχών

Πρώτο μέλημα των κατακτητών, ήταν η απόδοση της ευθύνης για την πείνα και το λιμό στην Ελλάδα στους συμμάχους -η επιχειρηματολογία εστίαζε στον βρετανικό ναυτικό αποκλεισμό- αλλά και στα ενδογενή χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας.¹⁰² Παράλληλα, η πείνα χρησιμοποιήθηκε και ως πεδίο προβολής της υπεροχής της ναζιστικής και φασιστικής κοινωνικής οργάνωσης, του Γερμανικού και Ιταλικού ήθους αλλά και του φιλανθρωπικού

⁹⁸ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 21.5.1944, σ.1.

⁹⁹ Δημοσιεύτηκε σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 23.8.1944, σ.1.

¹⁰⁰ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 22.7.1943, σ.2.

¹⁰¹ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 18.4.1942, σ.1

¹⁰² Για την απόδοση της ευθύνης της διατροφικής κρίσης στον Βρετανικό ναυτικό αποκλεισμό: άρθρο του Heinrich Rodemer, αναδημοσιεύτηκε σε *Η Πρωία*, 27.9.1941, σ.1· άρθρο Erich Martin Kruger σε εφ. *Η Πρωία*, 28.9.1941, σ.1· για την απόδοση της ευθύνης στα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας: άρθρο στα *Γερμανικά νέα εν Ελλάδι* (ανυπόγραφο) που αναδημοσιεύτηκε σε εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 18.3.1943, σ.1.

έργου των κατακτητών στην Ελλάδα.¹⁰³ Δεν ήταν λίγα τα άρθρα στο κατοχικό Τύπο που δημοσίευαν ειδήσεις για δωρεές ειδών πρώτης ανάγκης προς τον ελληνικό πληθυσμό από τις δυνάμεις κατοχής¹⁰⁴ και το ενδιαφέρον τους για τα συσσίτια των παιδιών και των αρρώστων.¹⁰⁵

Στην, υπό γερμανική στρατιωτική διοίκηση, πρωτεύουσα η Μαύρη Αγορά και το παράνομο εμπόριο επιχειρήθηκε να αξιοποιηθεί επικοινωνιακά για τους παραπάνω λόγους και υπήρξε σχετική αρθρογραφία από τα στελέχη προπαγάνδας των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων, που αναδημοσιεύονταν στον ημερήσιο Τύπο. Ο Heinrich Rodemer,¹⁰⁶ το καλοκαίρι του 1941, επεσήμανε πως στην Ελλάδα υπάρχουν πολλοί μικρο-έμποροι που ήθελαν να πλουτίσουν από τις ανάγκες των άλλων. Για να υπάρξουν, ωστόσο, καλύτερες μέρες ο ελληνικός λαός όφειλε να «*απαρνηθεί το φιλελεύθερο πνεύμα του μικρο-εμπόρου*» και να ενστερνιστεί το αξίωμα «*το κοινό συμφέρον υπεράνω του ατομικού*», όπως είχε πράξει και ο γερμανικός λαός.¹⁰⁷ Ο B.V.Tissenhausen το Σεπτέμβρη του ίδιου έτους, επικροτούσε την συγκρότηση σώματος αγορανομικού ελέγχου, υποστηρίζοντας πως όποιος επωφελείται της κατάστασης και πωλώντας τρόφιμα σε υπέρογκες τιμές, ήταν εγκληματίας του «*χειρίστου είδους, βλαβερός για την ολόκληρη*». Ταυτόχρονα, καταλόγιζε ευθύνες και στους πελάτες της Μαύρης Αγοράς, υπενθυμίζοντας

¹⁰³ Η προπαγανδιστική επιχειρηματολογία των Ναζί θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα στην επόμενη παράγραφο. Για την σχετική προπαγάνδα των ιταλικών κατοχικών δυνάμεων αναφορικά με την υπεροχή της κοινωνικής οργάνωσης του φασισμού βλ. Sheila Lecoer, *Mussolini's Greek Island. Fascism and the Italian Occupation of Syros in World War II*, Tauris Academic Studies, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2009, σ. 122-137.

¹⁰⁴ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 28.1.1942, σ.1.

¹⁰⁵ Τάσος Κωστόπουλος, «Ντούτσε ο γίγας!», εφ. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 27.10.2018.

¹⁰⁶ Το βιογραφικό του Heinrich Rodemer ανακτήθηκε στις 29.3.2020 από τον σύνδεσμο https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Rodemer

¹⁰⁷ εφ. *Η Πρωία*, 31.7.1941, σ.1.

ό,τι μόνο αν η πλειονότητα δημιουργούσε μέτωπο κατά των «παράσιτων» μαυραγοριτών, θα καταστούν αυτοί ακίνδυνοι.¹⁰⁸

Η απόδοση ευθυνών στην ελληνική κοινωνία πραγματοποιείται με επιθετικότερο τρόπο (και προκλητικότερο ύφος) όσο το φαινόμενο της μαζικής μαύρης αγοράς αποδεικνυόταν ανθεκτικό στις προσπάθειες καταστολής. «Θα ζήσει η Ελλάς;»¹⁰⁹ αναρωτιόταν άρθρο στο έντυπο «Γερμανικά νέα δια την Ελλάδα», που αναδημοσιεύτηκε με λογοκριμένο το όνομα στο «Ελεύθερον Βήμα», το οποίο υποστήριζε: «*Είναι ο πληθυσμός των ελληνικών πόλεων, ο οποίος εις την σύνθεσιν του της παρούσης στιγμής φαίνεται ως ν' αποτελήται μόνο από έμπορους, αισχροκερδείς, κλεπταποδόχους, λωποδύτας και φυγόποινους, κατ'αρχήν άξιος να συντηρηθή εις την ζωήν από τας αποστολάς τροφίμων εκ μέρους των Δυνάμεων του Άξονος αν δεν αναγνωρίση ότι πρέπει να ζήσουν όχι μόνο μερικοί αλλά όλοι; [...] προτιμούν να ασχολούνται με την «Μαύρη Άγορά» παρά με την τίμια εργασία [...] η Ελλάς δεν εργάζεται πλέον. Εκτός ολίγων κύκλων, οι περισσότεροι είναι ικανοποιημένοι να εμπορεύονται τα υπάρχοντα υλικά, δια να υψώνουν περισσότερον τας τιμάς, αντί να δημιουργούν νέα αγαθά δια της εργασίας*». Η απάντηση στο ερώτημα που έθετε ο τίτλος του άρθρου ήταν καταφατική με την προϋπόθεση ότι η ελληνική κοινωνία θα στηριζόταν στις δικές της δυνάμεις, επιλέγοντας τις παραγωγικές εργασίες αντί του εμπορίου. Οι παρεμβάσεις αυτές, εκτός βέβαια τις επιθετικής απόδοσης της ευθύνης για την πείνα στον ίδια την ελληνική κοινωνία, επιχειρούσαν να επισημάνουν την ίδια την ανωτερότητα της ναζιστικής ιδεολογίας. Ο ελληνικός λαός πεινούσε, όχι επειδή ήταν κατεκτημένος αλλά επειδή δεν ήταν οργανωμένος κοινωνικά με τον ίδιο τρόπο όπως ο γερμανικός, ο οποίος μπορούσε αφενός να «παράγει» και να «εργάζεται», αφετέρου να θέτει το συλλογικό συμφέρον υπεράνω του ατομικού.¹¹⁰ Ωστόσο, αυτές οι προσπάθειες μάλλον είχαν τα ακριβώς

¹⁰⁸ εφ. *Η Πρωία*, 10.9.1941, σ.1.

¹⁰⁹ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 26.4.1942, σ.1.

¹¹⁰ Ανάλογα ήταν και τα προπαγανδιστικά μοτίβα και των Ιταλών φασιστών. Η προπαγανδιστική αρθρογραφία στον, ελεγχόμενο από την Ιταλική στρατιωτική διοίκηση,

αντίθετα, από τα προσδοκώμενα, αποτελέσματα, προκαλώντας όχι τον θαυμασμό αλλά αγανάκτηση και απέχθεια προς την ναζιστική Γερμανία. Η Αθηναία Ειρήνη Ζαχαρία σχολιάζοντας το αναδημοσιευθέν άρθρο στο προσωπικό της ημερολόγιο, έγραφε αγανακτισμένη: «*Μα είναι εύκολο να βρίζη & να μπατσίζη ο αφέντης τον αλυσοδεμένο σκλάβο, ο οπλισμένος τον άοπλο*». ¹¹¹

Διαφοροποιημένη ήταν η ανταπόκριση των Γερμανών στη νέα κρίση της αγοράς τροφίμων στην Αθήνα το καλοκαίρι-φθινόπωρο του 1943. Όπως έχει επισημανθεί, από το 1942 η Μαύρη Αγορά έχει αλλάξει κοινωνικά χαρακτηριστικά, συγκεντρωμένη πλέον σε λίγα χέρια, που είχαν προνομιακές σχέσεις με την κυβέρνηση ή τις αρχές κατοχής. Παράλληλα, είχε ισχυροποιηθεί το ΕΑΜ, το οποίο, όπως θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα στην επόμενη ενότητα, απέδιδε την ευθύνη της διατροφικής κρίσης στις κυβερνήσεις συνεργασίας και τους κατακτητές, υποστηρίζοντας πως η Μαύρη Αγορά ήταν προϊόν της κατοχής συσχετίζοντας στο λόγο του τους «μεγαλοκαρχαρίες» μαυραγορίτες με την συνεργασία με τους κατακτητές. Αυτό οδήγησε την γερμανική στρατιωτική διοίκηση σε κάποιες θεαματικές ενέργειες, ώστε να αντιστραφούν οι εντυπώσεις. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε η δημόσια εκτέλεση δύο εμπόρων στην πλατεία Αγάμων (η σημερινή πλατεία Αμερικής) στην Αθήνα, λόγω κερδοσκοπίας στα τρόφιμα «*ζημιούσης τον λαόν*», όπως ανακοινώθηκε στα πρωτοσέλιδα του κατοχικού Τύπου. ¹¹² Είχε προηγηθεί της δημόσιας εκτέλεσης των δύο εμπόρων ανακοίνωση του «*Στρατιωτικού Διοικητή Ελλάδος*», στην οποία υποστήριζε πως οι «*Κερδοσκοπούντες επί των τροφίμων είναι θανάσιμοι εχθροί του ελληνικού λαού! Θέλω να βοηθήσω τον ελληνικό λαό, ιδίως τον εργαζόμενον και να τον απαλλάξω από τα παράσιτα ταύτα!*» απειλώντας όσους

συριανό Τύπο στηλίτευε την επιβολή του «ατομικού συμφέροντος» σε βάρος του «συλλογικού» και αναδείκνυε τις φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες και δωρεές των ιταλικών κατοχικών αρχών ως αντίστοιχες των φασιστικών πολιτικών στην Ιταλία που στόχευαν στην κοινωνική κινητοποίηση. Sheila Lecoœur, *Mussolini's Greek Island.*, σ.125.

¹¹¹ Ειρήνη Ζαχαρία, *Ημερολόγιο Κατοχής 1941-1943*, Εύμαρος, Αθήνα, 2016, σ.68.

¹¹² εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 26.10.1943, σ.1.

αποκρύπτουν τρόφιμα με θάνατο, συμπληρώνοντας πως τα κρυμμένα τρόφιμα θα κατάσχονται από τις αρχές κατοχής και θα πωλούνται σε τιμές διατίμησης.¹¹³

Πλησιάζοντας χρονικά προς την Απελευθέρωση, οι αναφορές των Γερμανών κατακτητών στον μαυραγοριτισμό πραγματοποιούνταν με αποκλειστικό σκοπό να συνδέσουν την αποτυχία καταπολέμησης του με την γιγάντωση του αντιστασιακού κινήματος στην ύπαιθρο, κατά ταυτόσημο τρόπο με την ανάλογη προσπάθεια των Ελλήνων συνεργατών τους την ίδια περίοδο, σε μια συντεταγμένη προσπάθεια απονομιμοποίησης της Αντίστασης. Άρθρο που δημοσιεύτηκε στο «Ελεύθερον Βήμα», του οποίου ο συντάκτης υπέγραφε με το μονόγραμμα «S», υποστήριζε πως τα μέτρα εναντίων των μαυραγοριτών απέτυχαν επειδή η κυβέρνηση έχει απωλέσει τον πολιτικό έλεγχο της υπαίθρου και ως εκ τούτου δεν έχει πρόσβαση στην αγροτική παραγωγή. Αφού αναπαρήγαγε εκ νέου το στερεότυπο της διαφοράς στο πνεύμα «κοινωνικής αλληλεγγύης» μεταξύ Γερμανών και Ελλήνων αγροτών, όπου οι πρώτοι παρέδιδαν τα προϊόντα τους χωρίς αστυνομική επιτήρηση σε αντίθεση με τους δεύτερους οι οποίοι δεν εκπλήρωναν «*το καθήκον τους έναντι του λαού*», επαναλάμβανε την «συγκίνηση» που προκαλούσε στους Γερμανούς «η δυστυχία» των Ελλήνων, προτρέποντας τους, ωστόσο, να συνειδητοποιήσουν «*ποιοι είναι οι υπεύθυνοι*» αυτής -το Αντιστασιακό κίνημα- και να σταματήσουν να συμμετέχουν «*στην εγκληματική [του] δράση*».¹¹⁴ Βέβαια, τα επιχειρήματα εδράζονταν σε μια απόλυτη υποβάθμιση της συνθήκης της κατάκτησης, σε μια περίοδο μάλιστα κορύφωσης των επιχειρήσεων βίας και τρομοκρατίας των κατακτητών, τις περισσότερες φορές ενάντιων του άμαχου πληθυσμού.¹¹⁵ Επιπροσθέτως, η μη απόδοση των αγροτικών προϊόντων στο Κράτος δεν

¹¹³ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 1.10.1943, σ.1.

¹¹⁴ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 23.7.1944, σ.1,

¹¹⁵ Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ. 180-290· Νίκος Παπαναστασίου-Χάγκεν Φλάισερ, «Το οργανωμένο χάος», στο Χρήστος Χατζηϊωσήφ και Προκόπης Παπαστράτης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα*, Τόμος Γ1, σ. 101-150.

ήταν αποτέλεσμα κάποιας «έλλειψης κοινωνικής αλληλεγγύης», αλλά προσπάθεια ανταπόκρισης στα πιεστικά προβλήματα που δημιουργούσαν οι ίδιοι οι κατακτητές και οι κυβερνήσεις συνεργασίας. Όπως τεκμηριώνει ο Γιάννης Σκαλιδάκης, η διανομή της διεθνούς βοήθειας στην ύπαιθρο συνδέθηκε με την καταστολή του αντάρτικου. Συνεπώς, οι περιοχές που ανήκαν στην Ελεύθερη Ελλάδα, αποκλείστηκαν από αυτήν. Ως εκ τούτου, η Ελεύθερη Ελλάδα, έπρεπε να στηριχθεί αποκλειστικά στις δικές της παραγωγικές δυνάμεις για να θρέψει τις κοινότητες, τον ΕΛΑΣ, όπως επίσης και να παράσχει βοήθεια στα χωριά που είχαν πληγεί από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανικών στρατευμάτων.¹¹⁶

IV. Η Μαύρη Αγορά, οι «μεγαλοκαρχαρίες» και το ΕΑΜ

-Επιβίωση, διεκδίκηση, αντίσταση

Οι διεκδικητικοί αγώνες γύρω από το επισιτιστικό ζήτημα και οι πρωτοβουλίες για την αντιμετώπιση της πείνας αποτέλεσαν όχι μόνο έναν από τους σημαντικότερους άξονες γύρω από τους οποίους κινήθηκε η δραστηριότητα των οργανώσεων του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) στην Πρωτεύουσα αλλά και το πεδίο διεκδικήσεων από το οποίο ξεκίνησε το κίνημα της Εθνικής Αντίστασης. Εξάλλου, το αφήγημα του ΕΑΜ απεικόνιζε την πείνα ως εργαλείο των κατακτητών και των συνεργατών τους για να καταστήσουν τους Έλληνες «*θεληματικούς σκλάβους, κοπάδι ανυπεράσπιστων πειναλέων*».¹¹⁷

Πράγματι, οι πρώτες συλλογικές κινητοποιήσεις που πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία των οργανώσεων του ΕΑΜ αφορούσαν διεκδικήσεις αναφορικά με το επισιτιστικό ζήτημα. Στις μαρτυρίες των

¹¹⁶ Σκαλιδάκης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα*, σ. 141-164, 213-248.

¹¹⁷ Ανακοίνωση Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ στις 11.12.1943, δημοσιευμένη στην *Ελεύθερη Ελλάδα* (Όργανο της Κ.Ε. του ΕΑΜ) 33, 22.12.1943, σ.2, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

στελεχών του ΕΑΜ (και της μεγαλύτερης συνιστώσας του, του ΚΚΕ) αποτυπώνεται ο κοινός προσανατολισμός των εργατικών, δημοσιο-υπαλληλικών, φοιτητικών και συνοικιακών οργανώσεων στην οργάνωση συλλογικών δράσεων, κινητοποιήσεων και πρωτοβουλιών με διπλό στόχο πρωτίστως να αντιμετωπιστούν τα επισιτιστικά προβλήματα και η πείνα και ακολούθως να συνδυαστούν οι σχετικές δράσεις με τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Η δραστηριότητα των μελών του ΕΑΜ και του ΚΚΕ στην Αθήνα, το χειμώνα-άνοιξη του 1941-1942 το επιβεβαιώνει: Τα μέλη και οι πυρήνες του ΕΑΜ και του ΚΚΕ στα εργοστάσια της πρωτεύουσας πρωτοστάτησαν στην οργάνωση απεργιών και στάσεων εργασίας για την διεκδίκηση ή βελτίωση του συσσιτίου που παρείχαν οι εργοδότες, αλλά και την παροχή τροφίμων για το σπίτι.¹¹⁸ Οι φοιτητές του Πολυτεχνείου και το Πανεπιστήμιο Αθηνών, υπό την καθοδήγηση της Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας (ΟΚΝΕ), κινητοποιήθηκαν για την οργάνωση και την διεύρυνση των δικαιούχων των φοιτητικών συσσιτίων και τον έλεγχο τους από τους φοιτητές.¹¹⁹ Το ίδιο και οι δημόσιοι υπάλληλοι, με

¹¹⁸ Για παράδειγμα στο εργοστάσιο του Λαναρά στο Περιστέρι, το Φλεβάρη του 1942 κατά την διάρκεια του Αθηναϊκού λιμού, πραγματοποιήθηκε στάση εργασίας με αίτημα την ημερήσια παροχή σταφίδων, ψωμιού και ρουχισμού: μαρτυρία Γιώργου Μενδρινού, παρατίθεται στο Νίκος Σφακιανάκης, *Το Περιστέρι στην Αντίσταση 1941-1944. Και μαρτυρίες από τη Μικρασιατική Καταστροφή και την προσφυγιά*, χ.ε., Αθήνα, 1993, σ.53-54. Αντίστοιχη κινητοποίηση, πριν την ίδρυση του ΕΑΜ, που προλόγισε το τρόπο δράσης του στα εργοστάσια, πραγματοποιήθηκε στα Ελληνικά Υφαντήρια στο Ταύρο, το καλοκαίρι του 1941, όπου κατά την διάρκεια της δολοφονήθηκαν και δύο νεαροί εργάτες. Σίμος Μιχαηλίδης, *Το ΕΑΜ Κοκκινιάς*, χ.ε., Πειραιάς, 1985, σ.12-20.

¹¹⁹ Μαρτυρίες για τις φοιτητικές κινητοποιήσεις στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και το Πανεπιστήμιο Αθηνών την περίοδο της κατοχής: Θωμάς Κουγιάγκας, *Κόντρα στη φτώχεια και το φασισμό*, χ.ε., Αθήνα, 1989· Λευτέρης Ελευθερίου, *Το Πολυτεχνείο και η ΕΠΟΝ Θεσσαλονίκης στα χρόνια της Κατοχής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992· Γρηγόρης Φαράκος, *Μαρτυρίες και στοχασμοί, 1941-1991*, Προσκήνιο, Αθήνα 1993· Σταύρος Κασσιμάτης, *Οι παράνομοι, Φιλίστωρ*, Αθήνα, 1997· Φοίβος Τσέκερης, *Εδώ Πολυτεχνείο στα χρόνια της Κατοχής*, Εντός, Αθήνα, 2007. Σχετικές ερευνητικές εργασίες: Ελένη Πασπαλιάρη, «Οι σπουδαστές του Πολυτεχνείου από την Αντίσταση στην εμφύλια διαμάχη», σε Μ. Λυμπεράτος - Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Αριστερά και πολιτικός κόσμος, 1940-1960*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014,

πρωτοβουλία των Τριατατικών (οι υπάλληλοι των Ταχυδρομείων, Τηλεγραφείων και της Τηλεφωνίας), προχώρησαν σε απεργιακές κινητοποιήσεις τον Απρίλιο του 1942 με κύριο αίτημα την επιβίωση.¹²⁰ Αντίστοιχα, οι συνοικιακές οργανώσεις του ΕΑΜ προσανατολίστηκαν στην οργάνωση των συνοικιών για την διεκδίκηση λύσεων στα επισιτιστικά προβλήματα από τις τοπικές αρχές, την δημιουργία, ενίσχυση και λειτουργία λαϊκών και παιδικών συσσιτίων αλλά και την ίδρυση καταναλωτικών συνεταιρισμών ανά συνοικίες.¹²¹ Σε αυτήν την προσπάθεια, ο ρόλος των

σ. 438-48· Τάσος Κωστόπουλος, «Το άλλο Πολυτεχνείο», έφ. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 2.12.2017.

¹²⁰ Για την συμβολή του ΕΑΜ και των μελών του στην οργάνωση των απεργιακών κινητοποιήσεων των δημόσιων υπαλλήλων τον Απρίλιο του 1942 βλ. Α.Κ. Δημητρίου, *Η πρώτη απεργία στη σκλαβωμένη Ευρώπη. Χρονικό της κατοχής*. Βιβλιοπωλείο Πέτρου Καραβάκου, Αθήνα, 1945· Περ. Ροδάκης, «Το ΕΑΜ της Αθήνας την άνοιξη του 1942», *ΕΑΜ-Αντίσταση* 36 (1996), σ. 19-23· επίσης και τη μαρτυρία του Χαρίλαου Φλωράκη, που ως τηλεγραφετής συμμετείχε στην οργάνωση των κινητοποιήσεων, στο Άννα Παναγιωταρέα, *Κι σέν' πώς σ' λεν; Χαρίλαος Φλωράκης*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 98-100.

¹²¹ Πέτρος Κόκκαλης, «Η συμβολή του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα στην επιβίωση του λαού», *Εθνική Αντίσταση* 59 (1988), σ.37-40, γενική επισκόπηση της δράσης των οργανώσεων του ΕΑΜ στην Αθήνα· Σφακιανάκης, *Το Περιστέρι στην Αντίσταση*, σ.62-65, πληροφορίες για την δημιουργία συσσιτίων ή την ανάληψη της διαχείρισης τους από μέλη του ΕΑΜ στο Περιστέρι· Δημήτρης Χρ. Σούτος, *Η συμβολή των Ταυριωτών στον Εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα*, Λόγος και Αντίλογος, Ταύρος, 1993, σ.48-83, μεταξύ άλλων παρατίθενται οι μαρτυρίες του Μάνου Δρίβα και Σωτήρη Ζωγράφου όπου περιγράφεται η συμβολή της Εθνικής Αλληλεγγύης, του συλλόγου των εφέδρων του αλβανικού μετώπου και του συλλόγου εκδορέων (στο οποίο συμμετείχαν μέλη του ΚΚΕ) για την διενέργεια παιδικών και λαϊκών συσσιτίων· Γιώργου Κυριάκου, «Η αντίσταση στις δυτικές συνοικίες», *ΕΑΜ-Αντίσταση* 46 (1998), σ.8-11, όπου παρέχονται πληροφορίες των κινητοποιήσεων του καλοκαιριού του 1942 με αίτημα την χορήγηση τροφίμων στους συνεταιρισμούς για την δημιουργία συσσιτίων για τα μέλη· Ζωή Πετροπούλου, «Η Εθνική Αλληλεγγύη στη διάρκεια της τριπλής ξένης κατοχής 1941-1944», *ΕΑΜ-Αντίσταση* 113 (2015), σ. 8-12, για την συμβολή της Εθνικής Αλληλεγγύης και των μελών της στα συσσίτια στην περιοχή της Ηλιούπολης· Δημήτρης Παλαιολογόπουλος, *Το Παγκράτι στην Εθνική Αντίσταση 1941-1944*, Μέλισσα, Αθήνα, 2004, σ.60-61, παρομοίως ο συγγραφέας στην έρευνα του επισημαίνει πως στο Παγκράτι είχε δημιουργηθεί επιτροπή επιβίωσης ενώ στα μαθητικά συσσίτια από τα τρόφιμα που διέθετε η Εθνική Οργάνωση Χριστιανικής Αλληλεγγύης (που είχε ιδρύσει η

γυναικών ήταν κεντρικός, όπως αποτυπώνεται στο παράνομο έντυπο των γυναικών του ΕΑΜ, «Γυναικεία Δράση».¹²² Όπως έχει καταδείξει η Pamela Beth Radcliff, εξετάζοντας την περίπτωση της Ισπανίας, ο ρόλος των φτωχών γυναικών σε κινητοποιήσεις και εξεγέρσεις σε σχέση με τον επισιτισμό αποτελεί μια από τις σημαντικότερες μορφές της γυναικείας πολιτικής δράσης.¹²³ Στην περίπτωση του ελληνικού αντιστασιακού κινήματος, δε, όπως υποστηρίζει η Τασούλα Βερβενιώτη το γεγονός πως η Κατοχή αποτέλεσε το «*συνώνυμο της πείνας*» παρείχε νομιμοποίηση στο να πρωτοστατούν σε διεκδικητικές δράσεις για το ζήτημα του επισιτισμού και την δημιουργία συσσιτίων αφού «*ως μάνες και νοικοκυρές ήταν επιφορτισμένες με τη διατροφή της οικογένειας. Η λειτουργία όμως των συσσιτίων χτύπησε το οικιακό ιδεώδες και μετατόπισε το πεδίο δράσης τους από την ιδιωτική στη δημόσια σφαίρα*».¹²⁴ Θέση που ενισχύεται περαιτέρω και από άλλες, τοπικά εστιασμένες, έρευνες.¹²⁵

-Απόδοση ευθύνης, ερμηνευτική πλαισίωση και πρόσληψη του εμπορίου

Ο πολιτικός λόγος του ΕΑΜ (όπως και των οργανώσεων που το συγκρότησαν) επιχειρούσε, καταρχήν, να αποδομήσει την επιχειρηματολογία κυβέρνησης και κατακτητών, που εργαλειοποιούσαν την καταγγελία της

Αρχιεπισκοπή) την οργάνωση και διανομή του συσσιτίου είχε αναλάβει το ΕΑΜ Νέων. Η δραστηριοποίηση του ΕΑΜ νέων στην οργάνωση και διανομή των συσσιτίων από τα τρόφιμα που διέθετε η ΕΟΧΑ επιβεβαιώνεται και από την μαρτυρία του Δημήτρη Λιβιεράτου στην περιοχή των Πετραλώνων: Δημήτρης Λιβιεράτος, «Τα συσσίτια της κατοχής», ανακτήθηκε στις 19.3.2020 από τον σύνδεσμο <https://www.enallaktikos.gr/Article/14809/ta-syssitia-ths-katohhs>

¹²² Τμήμα της σειράς του εντύπου υπάρχει στη συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου του ΕΛΙΑ.

¹²³ Radcliff, «Women's Politics: Consumer Riots in Twentieth-Century Spain», σ.301-323.

¹²⁴ Τασούλα Βερβενιώτη, *Η Γυναίκα στην Αντίσταση. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994, σ.12.

¹²⁵ Γεωργία Κηπουροπούλου, *Μαρτυρίες γυναικών της Φλώρινας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944). Η σημασία της συμμετοχής τους στη διαμόρφωση της εθνικής και της έμφυλης ταυτότητάς τους*, Ηρόδοτος, Αθήνα, 2019.

Μαύρης Αγοράς με στόχο να αποσυνδέσουν την πείνα και τον λιμό από την κατάκτηση, να μετατοπίσουν τις ευθύνες προς τμήματα της ελληνικής κοινωνίας και οι ίδιοι να αυτοπροβληθούν ως «προστάτες του λαού». Αντίθετα, στο έντυπο «Μαχητής», του γραφείου της Κομμουνιστικής νεολαίας της Σπουδάζουσας, τον Μάρτη του 1942, η πείνα αποδιδόταν στην «ληστεία [...] από τους φασίστες ληστές και τους λακέδες τους».¹²⁶ Η *Γυναικεία Δράση*, με την σειρά της, απαντούσε στην κυβέρνηση που απέδιδε την ευθύνη του λιμού στην «Μαύρη Αγορά», θέτοντας το ερώτημα «που είναι η άσπρη;». Ενώπιον στις προσπάθειες επικοινωνιακής αξιοποίησης του μαυραγοριτισμού, διευκρίνιζε πως η «ρίζα του κακού» ήταν η ίδια η κυβέρνηση και οι κατακτητές: «σεις όλοι αποτελείτε [...] τους μεγαλοκαρχαρίες της μαύρης αγοράς. Σεις κλέβετε το φαί μας και το μεταπουλάτε σε ύψη αλογάριαστα...».¹²⁷ Σε άρθρο της *Ελεύθερης Ελλάδας*, που ανέλυε την καταστροφική επίδραση στην ελληνική οικονομία της κατάκτησης (η οποία περιγράφονταν ως «αρπακτικός πολύποδας»), σημειωνόταν πως η Μαύρη Αγορά ήταν αποτέλεσμα του συνδυασμού της έλλειψης τροφίμων που προκλήθηκαν από τις αγορές τροφίμων των κατοχικών στρατευμάτων με κατοχικά μάρκα και λιρέτες, του πληθωρισμού εξαιτίας των ποσών που κατέβαλε το ελληνικό δημόσιο στους κατακτητές ως έξοδα κατοχής, της ανεπάρκειας των διανομών τροφίμων από το κράτος, αλλά και τις αντιφατικές πολιτικές του υπουργείου Επισιτισμού, με την συνεχή εναλλαγή μεταξύ εμπορικών απαγορεύσεων, αδειών και πάλι απαγορεύσεων.¹²⁸ Ανάλυση που δεν απείχε από την πραγματικότητα, όπως έχει τεκμηριώσει και η ιστορική έρευνα.¹²⁹

¹²⁶ έντ. *Μαχητής*, (Όργανο του γραφείου της Κομμουνιστικής Νεολαίας στη σπουδάζουσα νεολαία), 8.3.1942, Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Πρόγραμμα Παράνομος Τύπος, 1936-1974.

¹²⁷ έντ. *Γυναικεία Δράση* 3, 15.4.1942, σ.3-4.

¹²⁸ έντ. *Ελεύθερη Ελλάδα* 10, 14.1.1943, σ.1.

¹²⁹ Ο Μανουσάκης, για παράδειγμα, επισήμανε την πρακτική των στρατευμάτων κατοχής να αγοράζουν τρόφιμα από την ελεύθερη αγορά, ανεβάζοντας έτσι το κόστος τους: Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, σ.385-386· αντίστοιχα, ο Χρήστος Χατζηϊωσήφ υπογραμμίζει πως το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων του ελληνικού

Παράλληλα με αυτήν την προσπάθεια, στο λόγο του ΕΑΜ συγκροτούταν και η διάκριση ανάμεσα στον μικρό μαυραγοριτισμό και στον μεγάλο μαυραγοριτισμό των συνεργατών των κατακτητών και της κυβέρνησης -διάκριση που υπήρξε κεντρική στην ερμηνευτική του πλαισίωση. Η πρώτη σχετική αναφορά στα έντυπα του ΕΑΜ, εντοπίζεται το καλοκαίρι του 1942. Με αφορμή την πρόθεση της κυβέρνησης να καταργήσει τα συσσίτια, με πρόσχημα (σύμφωνα με τις δηλώσεις του προέδρου της Κεντρικής Επιτροπής Συσσιτίων, Δ. Χατζίσκου) την διαφθορά του συστήματος των συσσιτίων από τον μαυραγοριτισμό, το όργανο της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ σχολίαζε πως «*οι χρηματιστές, μεγαλέμποροι και μαυραγορίτες*» ήταν όλοι «*φίλοι της κυβέρνησης*» και προέκρινε ως λύση τον έλεγχο και την οργάνωση των συσσιτίων από τις οργανώσεις εργαζομένων.¹³⁰ Η συγκέντρωση της Μαύρης Αγοράς, προϊόντος του χρόνου, σε λίγα χέρια συνέβαλλε στο να καταστεί κυρίαρχο αφήγημα η ερμηνεία της ως σχετιζόμενης (ή και υποκινούμενης) από τους κατακτητές και τις κυβερνήσεις συνεργασίας. Στο έντυπο «Γροθιά» της Κεντρικής Επιτροπής της ΟΚΝΕ ο μαυραγοριτισμός, στις κατεχόμενες χώρες από τον Άξονα, παρουσιαζόταν ως σχέδιο του Göring για αρπαγή της παραγωγής τους,¹³¹ ενώ ο υπουργός Οικονομικών Γκοτζαμάνης χαρακτηριζόταν ως «*αρχι-μαυραγορίτης*».¹³² Η απόδοση αυτής της κατηγορίας στον Γκοτζαμάνη αποσκοπούσε στην πλήρη κοινωνική απονομιμοποίηση της κυβέρνησης και κατ'επέκτασιν του επιχειρήματος ότι η συνεργασία με τον κατακτητή αποτελούσε υπεύθυνη στάση «για την εξυπηρέτηση του έθνους». Εξάλλου, όπως έχουν καταδείξει οι

προϋπολογισμού αποτελούσαν τα ποσά που καταβάλλονταν για τις δαπάνες κατοχής, τα οποία καλύπτονταν, ελλείπει φορολογικών εσόδων, από την ανεξέλεγκτη έκδοση χρήματος. Χατζηϊωσήφ, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης», σ. 210.

¹³⁰ έντ. *Ελεύθερη Ελλάδα* 4, 23.7.1942, σ.1-2.

¹³¹ έντ. *Η Γροθιά*, (Όργανο της Κεντρικής Οικονομικής Επιτροπής της Ο.Κ.Ν.Ε.) 6, 9.10.1942, σ.5, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

¹³² έντ. *Λαϊκή Νίκη*, (Όργανο της 4ης Αχτίδας της ΚΟΑ ΚΚΕ), 1.9.1942, σ.2. συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ· *Δημοσιουπαλληλικό Βήμα*, (όργανο Σοσιαλιστικής Παράταξης Δημοσιών Υπαλλήλων), 25.8.1942, σ.1. συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

έρευνες που εστιάζουν στην οικονομική διάσταση της Κατοχής, οι κυβερνήσεις συνεργασίας (εκτός της πολιτικής τους σύνδεσης ή της σύμπτωσης των συμφερόντων τους με τα συμφέροντα των κατακτητών) ήταν απόλυτα αποστερημένες από οποιαδήποτε ουσιαστική δυνατότητα διαπραγμάτευσης προς όφελος της ελληνικής οικονομίας. Παραδείγματος χάριν, στο ζήτημα των εμπορικών συναλλαγών μέσω της πρακτικής του συμψηφισμού (κλήρινγκ) ή των μέτρων επιβράδυνσης της απαξίωσης του νομίσματος, αποκλειστικό κριτήριο των αποφάσεων ήταν είτε η εξασφάλιση από τους Γερμανούς, με ευνοϊκούς γι' αυτούς όρους, όσο περισσότερων ελληνικών αγαθών¹³³ είτε η διασφάλιση της κάλυψης των δαπανών Κατοχής από το ελληνικό δημόσιο.¹³⁴ Υπό αυτό το πρίσμα, δεν ήταν επί της ουσίας αδικαιολόγητες, ανεξάρτητα από την άμεση εμπλοκή ή όχι του ίδιου του υπουργού στα δίκτυα της Μαύρης Αγοράς, οι κατηγορίες ότι ο Γκοτζαμάνης «έχει μερίδιο στη ληστεία».¹³⁵ Αυτό ήταν το ιδίωμα απόδοσης της ευθύνης, επειδή ως αρμόδιος υπουργός αποδέχτηκε συμφωνίες με τις εταιρείες συμψηφισμού «Degrignes» και «Sasig», όπου θα κατεύθυναν την ελληνική παραγωγή σύμφωνα με τις ανάγκες του Άξονα, εξάγοντας σε «εξευτελιστικές τιμές» και εισάγοντας προϊόντα που θα πωλούνταν σε «τιμές μαύρης αγοράς».¹³⁶ Αυτή η ερμηνευτική πλαισίωση συγκροτούσε το βασικό αφήγημα του ΕΑΜ έως και τις παραμονές καλοκαιριού του 1943.¹³⁷

¹³³ Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, σ.160-175· Για την πολιτική των γερμανικών κατοχικών στρατευμάτων σε σχέση με την ελληνική αγροτική παραγωγή σημαντικές πληροφορίες εισφέρει, επίσης, το άρθρο του Χρήστου Στέρπη, «Ανταλλάσσοντας το λάδι με το σάρι. Δράσεις της «Επιτροπής Διαχείρισεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι» στην Κατοχική Ελλάδα, 1943-1944».

¹³⁴ Γκιούρας – Ψαλιδόπουλος, *Κατοχή, Ναζισμός και Ελληνική οικονομία*, σ. 33-38.

¹³⁵ έντ. *Εμπρός*, (Όργανο της Επιτροπής Πόλης του ΕΑΜ Αθηνών), 20.12.1942, σ.1, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

¹³⁶ Στο ίδιο.

¹³⁷ Στο ίδιο πλαίσιο ανάλυσης κινούταν και η σχετική αρθρογραφία στο έντ. *Ελεύθερη Ελλάδα* 19, 15.5.1943, σ.1.

Η κατακόρυφη και κλιμακούμενη ύψωση των τιμών βασικών διατροφικών ειδών από το καλοκαίρι του 1943 και η έλλειψη τροφίμων στην Αθήνα το φθινόπωρο του ίδιου έτους οδήγησαν στην αναβάθμιση της πολιτικής ιεράρχησης του προβλήματος της Μαύρης Αγοράς στο λόγο του ΕΑΜ. Κατακτητές, κυβέρνηση και μαυραγορίτες περιγράφονταν πλέον, ως ένα τρίγωνο που δημιουργούσε τον κίνδυνο ενός νέου λιμού. Οι Γερμανοί κατακτητές γιατί με τα έξοδα κατοχής «εξευτελίζουν την δραχμή» δημιουργώντας ακρίβεια, η κυβέρνηση Ράλλη γιατί «δίνει τα δισεκατομμύρια στο στρατό κατοχής και στους εργολάβους φίλους της», και οι μεγαλομαυραγορίτες «γιατί εκμεταλλεύονται τη δυστυχία του λαού μας».¹³⁸ Ειδικότερα, οι οργανώσεις του ΕΑΜ, εκκινούσαν από τους ιδιαίτερους τρόπους που επηρεάζονταν οι κοινωνικές τάξεις και οι επαγγελματικοί κλάδοι στους οποίους απευθύνονταν: το Εργατικό ΕΑΜ (ΕΕΑΜ) για παράδειγμα επεσήμανε τον πληθωρισμό που προκαλούσαν τα έξοδα κατοχής, εξανεμίζοντας την αγοραστική δύναμη των μισθών.¹³⁹ οι έμποροι και βιοτέχνες του ΕΑΜ, αντίστοιχα, την κατάτμηση της Ελλάδας σε αυτοτελής περιφέρειες χωρίς ελεύθερες εμπορικές συναλλαγές.¹⁴⁰ Ωστόσο, η κατάληξη του λόγου τους ήταν πάντα κοινή στην κατάδειξη της συνθήκης της κατάκτησης ως πηγής της αποσταθεροποίησης και της ακρίβειας. Το τόνο έδινε η κεντρική αρθρογραφία και οι ανακοινώσεις του ΕΑΜ, η οποία υπογράμμιζε την «ληστεία υπό μορφή συγκέντρωσης» των ελληνικών προϊόντων και τις δυσκολίες στην διακίνηση τους λόγω και της επίταξης των μεταφορικών μέσων από τους κατακτητές,¹⁴¹ παράλληλα με την αποστέρηση

¹³⁸ έντ. *Ελεύθερη Ελλάδα* 26, 27.8.1943, σ.1.

¹³⁹ Σχέδιο Απόφασης συνδιάσκεψης Εργατικού ΕΑΜ Αθήνας, Ιούλης 1943 σε Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.1, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Κεντρική Υπηρεσία (ΓΑΚ).

¹⁴⁰ έντ. *Το Βήμα των Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Εμπόρων*, (Όργανο του Διαμερίσματος Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Εμπόρων του ΕΑΜ) 2, 12.10.1943, σ.1, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ· σε αντίστοιχους λόγους απέδιδε την ακρίβεια και το έντ. *Η Φωνή της Συνοικίας* (όργανο της συνοικιακής αχτίδας Πλάκας-Κουκακίου της Κ.Ο.Α.) 1, 6.8.1943, σ.1, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

¹⁴¹ έντ. *Ελεύθερη Ελλάδα*, 1.12.1943, σ.1.

της χώρας από της παραγωγικές περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας που παραχωρήθηκαν στους Βούλγαρους.¹⁴² Ήταν αυτή ακριβώς την κατάσταση που αξιοποιούσε η *«μαφία των μαυραγοριτών [...] παίζοντας την λίρα στο χρηματιστήριο»* ή αποθηκεύοντας μεγάλες ποσότητες τροφίμων ώστε να τις διαθέσουν αργότερα σε όποια τιμή ήθελαν.¹⁴³ Ήταν οι *«μεγαλοκαρχαρίες μαυραγορίτες»* που έκρυβαν τα τρόφιμα με την *«ακόρεστη δίψα τους για εύκολο κέρδος»* που στις συνθήκες της κατοχής μεταφραζόταν σε *«δίψα για το αίμα του εργαζόμενου λαού μας»*.¹⁴⁴ Στην επιχειρηματολογία του ΕΑΜ, ο μαυραγοριτισμός αποδιδόταν στους *«μεγαλοπλουτοκράτες»*, που συμπράττοντας με τους *«εθνοπροδότες ράλληδες [...] την αντίδραση και τους χαφιέδες»* έθεταν τα *«εγωιστικά τους συμφέροντα πάνω από τα εθνικά»*.¹⁴⁵ Ήταν οι ισχυροί οικονομικά παράγοντες, οι οποίοι είχαν προνομιακές σχέσεις με τις κατοχικές κυβερνήσεις και τους κατακτητές, που αποτελούσαν τους *«επικεφαλής της μαύρης αγοράς»*.¹⁴⁶ Τους οποίους η *«προδοτική κυβέρνηση [...] εξυπηρετώντας τους εγκληματικούς σκοπούς του κατακτητή»* άφησε ανεξέλεγκτους ώστε *«να ρίξει το λαό μας στην πείνα και την εξαθλίωση και να σταματήσει με αυτό το τρόπο τον ηρωικό του εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα»*.¹⁴⁷ Κοντολογίς, στην ερμηνευτική πλαισίωση του ΕΑΜικού λόγου, οι κατακτητές ήταν αυτοί που δημιούργησαν τους όρους της επισιτιστικής κρίσης και οι μεγαλομαυραγορίτες, επιχειρούσαν να κερδοσκοπήσουν εκμεταλλευόμενοι τις περιστάσεις, αποστερώντας έτσι τεχνηέντως την αγορά

¹⁴² ΕΑΜ, «Προκήρυξη προς τον λαό της Αθήνας» και του Πειραιά, 25.8.1943, σε Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ.

¹⁴³ Στο ίδιο.

¹⁴⁴ ΕΑΜ, διαμέρισμα Νομικών Προσώπων, Προκήρυξη, 22.9.1943, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52,φ.2, ΓΑΚ.

¹⁴⁵ Κ.Ε. ΕΑΜ, «Προκήρυξη προς τον Ελληνικό λαό», 29.8.1943, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ.

¹⁴⁶ ΚΚΕ, Επιτροπή Πόλης της Κ.Ο.Α., «Προς τον Αθηναϊκό λαό», χ.χ., Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ.

¹⁴⁷ Κ.Ε. ΕΑΜ, «Προκήρυξη στον Ελληνικό λαό», 18.11.1943, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ.

από τα τρόφιμα. Η κυβέρνηση, συνεργαζόταν με τους κατακτητές στην καταστροφή της οικονομίας της χώρας, προστατεύοντας ταυτόχρονα τους μεγαλομαυραγορίτες.¹⁴⁸ Σε δεύτερο επίπεδο, η παραπάνω πλαισίωση έθετε, πλαισίως, το ερώτημα: Οι κατοχικές κυβερνήσεις δεν είχαν ηθικούς ενδοιασμούς στο να αποτελέσουν τους συνειδητούς και πειθήνιους συνεργάτες της κατάκτησης της ίδιας τους της χώρας. Θα είχαν τους ηθικούς ενδοιασμούς να αντισταθούν στις σχέσεις διαπλοκής με το -πολύ επικερδές- μεγάλο μαύρο εμπόριο;

Αναφορικά με τους καταστηματαρχες, το ΕΑΜ ήταν ιδιαίτερα προσεκτικό κατά την απόδοση των ευθυνών για την έλλειψη των τροφίμων και την ακρίβεια των προϊόντων. Εξάλλου, η διάκριση μεταξύ μεγαλομαυραγοριτισμού και λιανικού εμπορίου, μεταπρατών και πωλητών των λαϊκών αγορών ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την αντιστασιακή εθνική ενότητα, την οποία έπρεπε να υπηρετεί και η πάλη ενάντια στην ακρίβεια.¹⁴⁹ Η διάκριση αυτή γινόταν από τις οργανώσεις του ΕΑΜ στις περισσότερες περιπτώσεις και πάντοτε στις κεντρικές του παρεμβάσεις. Παρόλα αυτά, υπήρξαν και οι περιπτώσεις όπου εκφραζόταν η πικρία που είχε προκαλέσει η οικονομική εκμετάλλευση της πείνας και από τους μικρομαυραγορίτες, όπως στην περίπτωση προκήρυξης του ΕΑΜ Περιστερίου ενάντια στον ΕΔΕΣ (τον οποίο συσχέτιζε με τον μαυραγοριτισμό), στην οποία γινόταν αναφορά σε *«περιβολάρηδες που ήπιαν το αίμα μας τις εποχές της μαύρης πείνας, είναι μερικοί φουρνάρηδες και μπακάληδες που έχουν λογαριασμούς με το λαό»*.¹⁵⁰

Ωστόσο, παρά τις οποίες περιστασιακές αποκλίσεις, η κεντρική κατεύθυνση ήταν η όσο το δυνατόν πλατύτερη συνάρθρωση δυνάμεων

¹⁴⁸ έντ. *Ελεύθερη Ελλάδα* 29, 14.10.1943, σ.2, ό.π.

¹⁴⁹ Κ.Ε. ΕΑΜ, «Διακήρυξη προς τον Ελληνικό λαό», 20.10.1943, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.1, ΓΑΚ

¹⁵⁰ Προκήρυξη ΕΑΜ Περιστερίου, χ.χ. Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ. Αντίστοιχη αναφορά δεν εντοπίστηκε, ωστόσο, σε κάποια ανακοίνωση της Κ.Ε. του ΕΑΜ ή της Επιτροπής Πόλης της ΚΟΑ του ΚΚΕ.

απέναντι στην Κατάκτηση και τα παράγωγα της: την πείνα, την ακρίβεια και την Μαύρη Αγορά. Το συμπέρασμα αυτό, τεκμηριώνεται και από τον τρόπο προσέγγισης του λιανικού εμπορίου και των βιοτεχνών από το ΕΑΜ. Σε προκήρυξη της Γκρούπας των Επαγγελματιών του ΕΑΜ προς τους εμπόρους, βιοτέχνες και επαγγελματίες της Αθήνας, τους ζητούσαν να μειώσουν τις τιμές των εμπορευμάτων τους, πιέζοντας τους «μεγαλοκαρχαρίες χονδρέμπορους» ώστε να ρίξουν και αυτοί τις τιμές (οι οποίοι κατηγορούνταν ως οι υπεύθυνοι της ακρίβειας) και να διακινήσουν τα προϊόντα τους. Η προκήρυξη, μάλιστα, καθησύχαζε τους εμπόρους, διαβεβαιώνοντας πως «το ΕΑΜ είναι μαζί σας [...] συνεχίστε άφοβα τις δουλειές σας και [το ΕΑΜ] θα σας περιφρουρήσει από κάθε κίνδυνο που τυχόν αντιδραστικά στοιχεία, εχθρικά προς το ΕΑΜ, θα θελήσουν να σας προκαλέσουν».¹⁵¹ Επιχειρούσαν, έτσι, να καθησυχάσουν τους εμπόρους από τις ανησυχίες που είχε προκαλέσει η πρακτική του ανοίγματος των αποθηκών τροφίμων και η διανομή των προϊόντων από λαϊκές επιτροπές, στην οποία θα αναφερθούμε στην συνέχεια. Αντίστοιχη ήταν και η τοποθέτηση στο έντυπο των εμπόρων και βιοτεχνών του ΕΑΜ: Συστηνόταν στους εμπόρους να προσέξουν την «δημαγωγική εκστρατεία Τσιρονίκου-Ράλλη-Γερμανών» επειδή αποσκοπούσε στο να μετατοπίσει σε αυτούς τις ευθύνες για την «πείνα και δυστυχία του λαού». Υπογραμμίζοταν δε, πως «κτυπώντας [οι κατοχικές αρχές] το μισοπαράνομο εμπόριο», (διατύπωση που αποτυπώνει πως η μη απόλυτη συμμόρφωση στους νόμους ήταν μια κανονικότητα στις συνθήκες της κατοχής), «[θα] τονώσουν τις μεγάλες κομπίνες που φτιάχνουν με τους συνεργάτες και συνεταίρους των μεγαλομαυραγορίτες».¹⁵² Αναφορικά με την ακρίβεια και τις κατηγορίες για κερδοσκοπία, το ΕΑΜ απεύθυνε εκκλήσεις προς τους λιανέμπορους, κάνοντας επίκληση της ευθύνης τους απέναντι στο λαό, ζητώντας τους να μην «παρασυρθούν από το ξεφρένιασμα των αχαλίνωτων υπερτιμήσεων» ώστε να μην συμβάλλουν στο «έγκλημα του κατακτητή και της συνένοχης προδοτικής κυβέρνησης» και να κάνουν ό,τι

¹⁵¹ ΕΑΜ, Γκρούπα Επαγγελματιών Αθήνας, «Προς όλους τους Εμπόρους, Επαγγελματίες, Βιοτέχνες της Αθήνας», 25.10.1943, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2,ΓΑΚ

¹⁵² έντ. Το Βήμα των Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Εμπόρων, αρ.2, 12.10.1943, σ.1.

μπορούσαν και ό,τι επιβαλλόταν για να μην ανεβαίνουν οι τιμές από δική τους υπαιτιότητα.¹⁵³

Με αυτό το τρόπο το ΕΑΜ διεκδικούσε η αναφορά στο «εθνικό συμφέρον» να συνδεθεί οργανικά με τη στάση της Αντίστασης. Υπό αυτήν την άποψη, ο λόγος του ΕΑΜ μπορεί να περιγραφεί ως «λαϊκιστικός» με τη σημασία που δίνει στον όρο ο Γιάννης Σταυρακάκης (κινούμενος στο πλαίσιο ανάλυσης της έννοιας του λαϊκισμού που εισήγαγε ο Ernesto Laclau), ο οποίος τονίζει ως βασικά χαρακτηριστικά του λαϊκιστικού λόγου «τον λαοκεντρισμό», δηλαδή την συγκρότηση ενός «*διεκδικητικού «λαϊκού υποκειμένου» [...] ως ένα σημείο αναφοράς γύρω από το οποίο άλλα περιφερειακά και συχνά αντιθετικά σημαίνοντα μπορούν να συναρθρωθούν*» και τον αντι-ελιτισμό, στην βάση της κάθετης «*διχοτομική[ς] αναπαράσταση[ς] του κοινωνικοπολιτικού πεδίου*».¹⁵⁴ Απλούστερα, αν ο μαυραγοριτισμός ήταν,

¹⁵³ Κ.Ε. ΕΑΜ, «Προκήρυξη στον Ελληνικό λαό», 18.11.1943, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ.

¹⁵⁴ Γιάννης Σταυρακάκης, *Λαϊκισμός. Μύθοι, στερεότυπα κα αναπροσανατολισμοί*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα, 2019, σ.94. Η νοηματοδότηση της έννοιας του λαϊκισμού στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία είναι αμφιλεγόμενη, ενώ στην πολιτική επικοινωνία χρησιμοποιείται κατά βάση ως ανάθεμα. Για την έννοια του λαϊκισμού μπορεί κανείς να συμβουλευτεί την εξής ενδεικτική βιβλιογραφία: Για τον «λαϊκισμό» και ως συγκρότηση δεσμών ισοδυναμίας, πεδίο κοινωνικής συνάρθρωσης και κάθετης διχοτόμησης ανάμεσα «λαού» και «ελίτ»: Ernesto Laclau, *Ιδεολογία και πολιτική στη μαρξιστική θεωρία. Καπιταλισμός, λαϊκισμός, φασισμός*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη, 1983· Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, Λονδίνο, 2001· Ernesto Laclau, *On Populist Reason*, Verso, Λονδίνο, 2005. Για την διάκριση ανάμεσα στον «λαϊκισμό του αποκλεισμού» και του «συμπεριληπτικού λαϊκισμού»: Cas Mudde και Cristobal Rovira Kaltwasser, «Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America», *Government and Opposition* 48 (2013), σ. 147–173. Περιεκτική επισκόπηση της χρήσης της έννοιας του «λαϊκισμού» στην ελληνική βιβλιογραφία έως τις αρχές της δεκαετίας του '90: Χρήστος Λυριντζής και Μιχάλης Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού: μία σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1 (1993), σ.133-162. Επισκόπηση και κριτική στα δύο κύρια ρεύματα νοηματοδότησης της έννοιας και πρόταση εννοιολογικής ανασύστασης: Seraphim Seferiades, «Populism as 'deceptive invocations of the popular': a

κατά κοινή ομολογία, μια «εγωιστική» στάση, επιζήμια για το κοινό (συλλογικό) καλό, η συσχέτιση μεγαλομαυραγοριτισμού, μεγαλοπλουτοκρατίας, κατοχικής κυβέρνησης και κατάκτησης στόχευε στην «λαοκεντρική» διεκδίκηση του σημαίνοντος «έθνος» από το ΕΑΜ: ως έννοιας, δηλαδή, που θα σηματοδοτούσε (πλέον) την πλατιά συνάρθρωση των φτωχών και (φτωχοποιημένων στην Κατοχή) μεσαίων στρωμάτων σε μια κάθετη διχοτόμηση της ελληνικής κοινωνίας ανάμεσα στο «έθνος» (ως λαϊκή και αγωνιζόμενη οντότητα) και τους κατακτητές, την «εθνοπροδοτική» κυβέρνηση και τις συνεργαζόμενες μαζί της ελίτ, στην οποία ανήκαν οι «μεγαλοκαρχαρίες» μεγαλομαυραγορίτες. Η αποτύπωση αυτής της διχοτόμησης ενείχε έντονη ηθική διάσταση: *«Οι εχθροί του λαού, οι ελληνόφωνοι εχθροί της Ελλάδας [...] που ασυνείδητα θησαύρισαν και θησαυρίζουν από την πρωτοφανή δυστυχία μας [...] Αυτοί που τα κουφάρια των παλικαριών που πέφτουν μεταφράζονται σε λίρες [...] Γιατί ενώ αυτοί κερδοσκοπούνε αναίσχυντα οι οργανωμένοι στο ΕΑΜ Έλληνες χύνουν το αίμα τους στα βουνά ή διακινδυνεύουν την ζωή τους καθημερινά στις πόλεις [...] Γιατί ενώ αυτοί συνεργάζονται με την κατοχή στην επίταξη της παραγωγής [...] το ΕΑΜ οργανώνει την αντίσταση των χωρικών στις επιτάξεις, καθοδηγεί τον αγώνα για συσσίτια».*¹⁵⁵

-Επισιτιστική κρίση και ακρίβεια: Οι διεκδικήσεις και το ρεπερτόριο δράσης του ΕΑΜ

Κατά την διάρκεια του λιμού στην Αθήνα, το χειμώνα του 1941-1942, οι πρώτοι παράνομοι πυρήνες του ΕΑΜ συγκροτήθηκαν εκεί όπου προϋπήρχαν πυρήνες του ΚΚΕ, κατά κύριο λόγο σε μαζικούς χώρους (εργοστάσια, πανεπιστήμια). Η οργανωτική τους ανάπτυξη άρχισε από την ύφεση του λιμού, με τις αφίξεις της επισιτιστικής βοήθειας του Δ.Ε.Σ.¹⁵⁶ Παρά ταύτα, όσο διαρκούσε ο λιμός στην Αθήνα, οι -ακόμα ισχυροί- πυρήνες, επιχείρησαν να

political approach» στο Giorgos Charalambous και Gregoris Ioannou, *Left radicalism and Populism in Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2020, σ.223-256.

¹⁵⁵ ΕΑΜ, «Το ΕΑΜ και η αντίδραση», χ.χ. Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ.

¹⁵⁶ Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης*, σ.155-157.

θέσουν, όπου υπήρχαν, το βασικό διεκδικητικό πλαίσιο, πάνω στο οποίο επρόκειτο να οικοδομηθεί η δράση του ΕΑΜ για το επισιτιστικό ζήτημα την επόμενη περίοδο. Τον Φλεβάρη του 1942 υποστηρίζοντας πως τα «*μαθητικά συσσίτια πέρασαν στα χέρια των κυρίων της υψηλής φιλανθρωπίας και ρεμούλας*» έθετε τα αιτήματα: λαϊκός έλεγχος των συσσιτίων, πληρωμή μεροκάματων σε είδος, ίδρυση λαϊκών προμηθευτικών συνεταιρισμών κατά συνοικίες.¹⁵⁷ Η «Γυναικεία Δράση», την άνοιξη του 1942, προέτρεπε τις γυναίκες σε μαζικές παραστάσεις διαμαρτυρίας (μαζί με τα παιδιά τους) σε κοινότητες, δημαρχεία και υπουργεία για την διεκδίκηση καθημερινών συσσιτίων, αύξηση της μερίδας ψωμιού και για την ίδρυση προμηθευτικών συνεταιρισμών κατά συνοικία.¹⁵⁸ Στο ίδιο έντυπο, σε επόμενο φύλλο, δημοσιεύτηκε άρθρο που πληροφορούσε για το τι χρειάζεται ώστε να ιδρυθεί ένας συνοικιακός προμηθευτικός συνεταιρισμός, ζητώντας, παράλληλα, την ενίσχυση των τοπικών συλλόγων, του δήμου και της εκκλησίας.¹⁵⁹ Η προβολή των αιτημάτων αυτών από την «Γυναικεία Δράση» δεν ήταν τυχαία αλλά εγγραφόταν στην προσπάθεια πολιτικοποίησης από το ΕΑΜ της ταυτότητας της «νοικοκυράς» και «μάνας», της οποίας ο κοινωνικός της χώρος ήταν η συνοικία, διαμέσου της στράτευσης τους στον Εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Όπως κατέληγε έκδοση-κάλεσμα της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ που απευθυνόταν στις γυναίκες «*η οργάνωση της νοικοκυράς, της μάνας, μέσα στο ΕΑΜ, θα της δώσει να νιώσει ότι και αυτή μπορεί να συντελέσει να ελευθερωθούμε όλοι [...] [ό,τι αυτή] πρέπει να πάρει την τύχη στα χέρια της μαζί μ'όλο τον Ελληνικό λαό*».¹⁶⁰

Η ίδρυση προμηθευτικών καταναλωτικών συνεταιρισμών ήταν η κύρια λύση που πρότειναν οι οργανώσεις του ΕΑΜ για την προστασία από την Μαύρη Αγορά, έως και το 1943. Η ίδρυση τους αποτέλεσε μια πρακτική

¹⁵⁷ έντ. *Μαχητής* 1, 12.2.1942, σ.1.

¹⁵⁸ έντ. *Γυναικεία Δράση* 3, 15.4.1942, σ.3-4.

¹⁵⁹ έντ. *Γυναικεία Δράση* 4. 5.5.1942, σ.2.

¹⁶⁰ ΕΑΜ, *Πως πρέπει να δουλεύει η γυναίκα στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου, Φλεβάρη 1943, σ.31-32.

ανεξάρτητη από τον κρατικό μηχανισμό, η οποία ξεκίνησε από τους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα στην αρχή της Κατοχής και γνώρισε ραγδαία ανάπτυξη κατόπιν.¹⁶¹ Παρά την αρχική κυβερνητική επιφυλακτικότητα απέναντι τους η ίδια η επισιτιστική κατάσταση και το πρόβλημα του πληθωρισμού οδήγησε την κυβέρνηση όχι μόνο να αποδεχτεί αλλά και να παροτρύνει στην ίδρυση τους.¹⁶² Η Μαρία Καβάλα υπολόγισε σε περίπου 400 τους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς που ιδρύθηκαν την Κατοχή σε Αθήνα-Πειραιά.¹⁶³ Βέβαια, οι συνεταιρισμοί διέφεραν σημαντικά στις δυνατότητες επισιτισμού που παρείχαν στα μέλη τους, αναλόγως των κοινωνικών τους χαρακτηριστικών. Προνομιούχοι ήταν οι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί κλάδων με ισχυρή επιρροή και προσβάσεις στην εξουσία: *«Αν είχα την δύναμη θα οργάνωνα μια συμμορία να κλέψει όλους τους συνεταιρισμούς. Θα άρχιζα από το συνεταιρισμό των δικαστικών πάχει για πρόεδρο του τον κ. Λαμπρία. Αυτός έχει το εξαιρετικό προσόν ότι είναι και εισαγγελέας. Κατάσχει λοιπόν τα τρόφιμα και τροφοδοτεί...τους συνεταιρισμούς»* σχολίαζε στο ημερολόγιο του ο Ασημάκης Πανσέληνος, τον Απρίλιο του 1942.¹⁶⁴ Το ΕΑΜ, επιχειρώντας να μετατρέψει την *«αυτενέργεια σε συντονισμένη αντιστασιακή δράση»*¹⁶⁵ έδινε βάρος, κατά τα πρώτα βήματα της δραστηριότητας του, στην *«κοινωνική ιδιοποίηση»*¹⁶⁶ των διαθέσιμων συνεταιριστικών δομών και την μετατροπή τους σε οχήματα διεκδικητικής αντιστασιακής δράσης. Το ζήτημα της ίδρυσης

¹⁶¹ Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων*, σ.264-268.

¹⁶² Στο ίδιο.

¹⁶³ Καβάλα, *«Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα»*, σ.59.

¹⁶⁴ Ασημάκης Πανσέληνος, *Φύλλα Ημερολογίου(1941-1943)*, Αλέξης Πανσέληνος (επιμ.), Κέδρος, Αθήνα, 1993, σ.155.

¹⁶⁵ Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της κατοχής και της αντίστασης στην Αθήνα*, σ.249.

¹⁶⁶ Ο όρος «κοινωνική ιδιοποίηση» (social appropriation) χρησιμοποιήθηκε από το διεπιστημονικό πεδίο της «Συγκρουσιακής Πολιτικής» για να περιγράψει την ιδιοποίησης μιας υπάρχουσας δομής από κινηματικούς δρώντες και την αξιοποίηση της για τους δικούς τους σκοπούς. Σχετικά: Doug McAdam, Sidney Tarrow, Charles Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2001, σ.102-108.

και θεσμικής ενίσχυσης των συνοικιακών προμηθευτικών συνεταιρισμών απαντούσε στην αναγκαιότητα πρόσβασης των φτωχών στρωμάτων σε φτηνά τρόφιμα. Η *«Γυναικεία Δράση»* επεσήμανε πως οι λαϊκοί συνεταιρισμοί μπορούν να αντικαταστήσουν τη *«μικρή Μαύρη Αγορά που δεν ενδιαφέρει απόλυτα τους κατακτητές»*.¹⁶⁷

Το 1943 αποτέλεσε έτος ραγδαίας ισχυροποίησης των οργανώσεων του ΕΑΜ στην Αθήνα, όπως και πολιτικοποίησης της δράσης τους.¹⁶⁸ Την ίδια περίοδο, τους πρώτους μήνες του 1943, υπήρξε ύφεση της διατροφικής κρίσης στην Αθήνα: οι τακτικές αφίξεις τροφίμων από το εξωτερικό υπό την αιγίδα του Δ.Ε.Σ., η αισιοδοξία για λήξη του πολέμου που προκάλεσαν οι πληροφορίες για τις πρώτες μεγάλες ήττες των Γερμανών, όπως επίσης και η απελευθέρωση της αγοράς που επέβαλε ο ειδικός οικονομικός απεσταλμένος του Ραϊχ Hermann Neubacher συνέβαλλαν στην επανεμφάνιση τροφίμων στην αγορά της Αθήνας.¹⁶⁹ Όμως, αυτό δεν σήμαινε πως τα προβλήματα επισιτισμού είχαν λυθεί, ειδικά για τους πιο φτωχούς. Ειδικά με την απελευθέρωση των τιμών, το πρόβλημα της ακρίβειας ήταν έντονο, όπως υπογράμμιζαν οι γυναίκες του ΕΑΜ: *«φέτος που υπάρχουν απ'όλα δεν έχουμε δεκάρα πια, γιατί είναι και οι τιμές φωτιά, κι οι μισθοί πολύ χαμηλοί, η ανεργία κι η αναδουλειά μεγάλωσαν»*.¹⁷⁰ Η ύπαρξη διαθέσιμων τροφίμων σε συνδυασμό με την ακρίβεια τους, συγκεκριμενοποίησε τις διεκδικήσεις προς το κράτος, οι οποίες εστίασαν στην δίκαιη διανομή τους και την επιβολή προσιτών τιμών στα αγαθά: *«να βάλετε στα εμπορεύματα χαμηλές τιμές, να μας κάμετε συνεταιρισμούς όπου να ψωνίζουμε τα λαχανικά φτηνά, να μας μοιράσετε με δελτία όσα υπάρχουν στις αποθήκες και τα πεζοδρόμια»*.¹⁷¹ Οι μαζικές παραστάσεις στα υπουργεία, για την ικανοποίηση των αιτημάτων,

¹⁶⁷ έντ. *Γυναικεία Δράση* 7, 1.7.1942, σ.2.

¹⁶⁸ Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης*, σ. 166-172.

¹⁶⁹ Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος*, σ. 57-58.

¹⁷⁰ έντ. *Γυναικεία Δράση* 14, 9.2.1943, σ.2..

¹⁷¹ Στο ίδιο.

αποτελούσαν, έως εκείνο το διάστημα, το βασικό μοτίβο δράσης των συνοικιακών οργανώσεων.

Η νέα όξυνση της επισιτιστικής κρίσης, ο φόβος επανάληψης του λιμού του 1941-1942, σε συνδυασμό με την ισχυροποίηση του ΕΑΜ, συμβάλλουν στην υιοθέτηση δυναμικότερων δράσεων και τον εμπλουτισμό του ρεπερτορίου τους με πρακτικές «ταραχών τροφίμων». Σε πρώτο χρόνο, η αύξηση των τιμών και η έλλειψη των τροφίμων, που πλήττει την Αθήνα και τα υπόλοιπα αστικά κέντρα από το καλοκαίρι του 1943, πυροδότησε απεργιακές κινητοποιήσεις, με αιτήματα την αύξηση των μισθών και την παύση της πληρωμής εξόδων κατοχής που προκαλούσαν πληθωρισμό.¹⁷² Επίσης, στις διεκδικήσεις του ΕΑΜ συμπεριλαμβανόταν η έκδοση αδειών μεταφοράς και η παροχή μεταφορικών μέσων στους προμηθευτικούς συνεταιρισμούς, όπως επίσης και το άνοιγμα των αποθηκών των «μαυραγοριτών που έχουν τεράστιες ποσότητες τροφίμων».¹⁷³ Μάλιστα, σε άρθρο της «Ελεύθερης Ελλάδας» δημοσιευόταν η πληροφορία πως «λαϊκές ομάδες» έσπασαν δύο αποθήκες τροφίμων, πράξη που αποτελούσε «σοβαρή προειδοποίηση σε μαυραγορίτες κερδοσκόπους».¹⁷⁴ Η προειδοποίηση αποτέλεσε πρακτική των οργανώσεων του ΕΑΜ το φθινόπωρο του ίδιου έτους. Σε προκήρυξη του ΕΑΜ, τον Οκτώβριο, αφού ενημέρωνε πως ο υπουργός οικονομικών Τσιρονίκος εμπόδιζε τους εισαγγελείς και τους αστυνομικούς της Αθήνας και του Πειραιά να προχωρήσουν σε επιτάξεις λαδιού, καλούσε «όλες τις οργανωμένες του δυνάμεις, τους οπαδούς του και κάθε πατριώτη, με οδηγό τις λαϊκές επιτροπές στις συνοικίες και τα κέντρα 1) να εξακριβώσουν τις αποθήκες τροφίμων και άλλων ειδών 2) να καλέσουν το λαό και να μοιράσουν

¹⁷² «Απόφαση της Κ.Ε. του ΕΕΑΜ πάνω στις τελευταίες απεργίες», σε Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.1, ΓΑΚ.

¹⁷³ έντ.. *Ελεύθερη Ελλάδα* 26, 27.8.1943, σ.1· ίδια αιτήματα υπήρχαν και στο έντ. *Η Φωνή της Συνοικίας* 1, 6.8.1943, σ.1.

¹⁷⁴ έντ. *Ελεύθερη Ελλάδα* 25, 17.8.1943, σ.2.

τα είδη σ'αυτόν σε τιμές προσιτές».¹⁷⁵ Στο κάλεσμα ανταποκρίθηκαν άμεσα οι συνοικιακές οργανώσεις. Από την έρευνα των έντυπα των συνοικιακών οργανώσεων ΕΑΜ και του ΚΚΕ της Αθήνας και στα απομνημονεύματα και τις μαρτυρίες στελεχών του, που ερευνήθηκαν για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, καταγράφηκαν αναφορές για δεκάδες ανοίγματα αποθηκών από λαϊκές επιτροπές και διανομής των τροφίμων σε «προσιτές τιμές», σε μια σειρά από περιοχές της πρωτεύουσας.¹⁷⁶ Ο Ε.Ρ. Thompson αναλύοντας τις

¹⁷⁵ ΕΑΜ Αθήνα, *Προς το λαό της Αθήνας*, 12.10.1943, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.1, ΓΑΚ.

¹⁷⁶ Αναφορά για άνοιγμα αποθηκών και διανομές των τροφίμων σε Μετς, Αχαρνών, Μεταξουργείο, Άγιο Κωνσταντίνο σε έντ.. *Ελεύθερη Ελλάδα* 29, 14.10.1943, σ.2· στο κέντρο της Αθήνας στις οδούς Ρεθύμνου και Μετσόβου, Χαριλάου Τρικούπη και Καλλιδρομίου, Σόλωνος και Σωκράτους σε έντ.. *Λαϊκός Φρουρός* (όργανο της 14ης Ομάδας Αχτίδων. Γκύζη, Εξάρχεια-Νέαπολη, Κολωνάκι-Κουντουριώτου) 1, 23.10.1943, σ.4, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ· στην περιοχή του Υμηττού σε *Λεύτερος Υμηττός* (όργανο της τομεακής επιτροπής Υμηττού του ΕΑΜ) 3, 24.10.1943, σ.1, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ· στη συνοικία της Γούβας σε έντ. *Ο Μαχητής* (όργανο της 6ης Ομάδας συνοικιακών κομμουνιστικών αχτίδων) 2, 18.10.1943, σ.3, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ· αναφορά σε άνοιγμα αποθήκης τροφίμων στη συνοικία σε έντ. *Φωνή του Λαού* (μηνιαίο όργανο της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Αή-Γιώργη-Πλάτωνα-Κολωνού-Σκουζέ) 24, 28.10.1943,σ.2, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ· αναφορά σε άνοιγμα αποθηκών και διανομή λαδιού στον Πειραιά σε έντ. *Ελεύθερη Ελλάδα* 28, 24.09.1943, σ.2· προκηρύξεις για επισήμανση και άνοιγμα αποθηκών για διανομή των τροφίμων εντοπίστηκαν από ΕΑΜ, τομέας Μεταξουργείου και ΚΚΕ, 18η συνοικιακή αχτίδα, σε Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ· για την περιοχή του Περιστερίου, ο Νίκος Σφακιανάκης παραθέτει τις μαρτυρίες των Γιάννη Ανδριανάκη και Δημήτρη Πέτσα, μελών του ΕΑΜ, που αναφέρονται στο περιστατικό εντοπισμού αποθήκης καλαμποκιού στην περιοχή της Ανθούπολης: ζητήθηκε από τον έμπορο να ανοίξει την αποθήκη και να πουλήσει το καλαμπόκι. Όταν αυτός αρνήθηκε, λαϊκή επιτροπή την άνοιξε και διένεμε το καλαμπόκι. Στον έμπορο δόθηκαν τα χρήματα του διανεμηθέντος καλαμποκιού και ένα μέρος του εμπορεύματος για προσωπική χρήση. Η αστυνομία, σύμφωνα με την μαρτυρία του Πέτσα, ήταν παρούσα, επιβλέποντας την διανομή, χωρίς ωστόσο να παρέμβει. Νίκος Σφακιανάκης, *Το Περιστερι στην Αντίσταση*, σ.51-52· ο Γιάννης Κυριακίδης, καπετάνιος του τάγματος Ε.Λ.Α.Σ. Ν. Σμύρνης, ανέφερε άνοιγμα αποθηκών από λαϊκές επιτροπές στην Ν. Σμύρνη και στο Παλαιό Φάληρο την άνοιξη του 1944 (πιθανότατα λανθασμένη ημερομηνία μιας και δεν εντοπίστηκε άλλη σχετική αναφορά αυτό το διάστημα). Σύμφωνα με τον Κυριακίδη άνοιξαν «5-6 μεγαλομπακάλικα» στην Νέα

ταραχές τροφίμων στην Μεγάλη Βρετανία του 18^{ου} αιώνα, επεσήμανε πως αποτελούσαν μορφές «άμεσης λαϊκής δράσης, πειθαρχημένες και με ξεκάθαρους σκοπούς», οι οποίες εδράζονταν σε παραδοσιακά δικαιώματα ή συνήθειες, οπότε διέθεταν ευρεία κοινωνική συναίνεση ως πρακτικές.¹⁷⁷ Στην περίπτωση της κατεχόμενης Αθήνας, η κοινωνική νομιμοποίηση της πρακτικής αυτής απέρρεε από την οικουμενική αποδοχή του αξιώματος ότι όλοι έχουν «δικαίωμα στη ζωή», το οποίο η πολιτεία όφειλε να εξασφαλίζει σε συνθήκες κρίσης. Εξάλλου, αυτό δεν αποτελούσε ιστορική καινοτομία: Στην διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου στην Ελλάδα, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, τα Κράτος είχε αναλάβει πρωτοβουλίες για την εξασφάλιση του επισιτισμού των υπηκόων του.¹⁷⁸

Ωστόσο, δεν αρκούσε μόνο η κοινωνική νομιμοποίηση της πρακτικής αυτής για την επανεμφάνισή της στο ρεπερτόριο δράσης: συνέβαλαν σ' αυτό, σε ίσο βαθμό, συγκυριακοί λόγοι: ο φόβος της επανάληψης του λιμού του χειμώνα του 1941-1942,¹⁷⁹ καθώς ήταν ισχυρή η πεποίθηση πως τρόφιμα στην Αθήνα υπήρχαν, από τις αποστολές της διεθνούς βοήθειας, αλλά είχαν αποσυρθεί από την αγορά και αποθηκευτεί. Επιπλέον, το 1943 υπήρχε ένα ισχυρότατο ΕΑΜ, στην Αθήνα. Το οποίο είχε ,πλέον, την δυνατότητα να

Σμύρνη, όπου τις διανομές περιφρούρησε ο Ε.Λ.Α.Σ. Νέας Σμύρνης και στο κέντρο «Μπάτης», στο Πάλαιο Φάληρο, στην οποία κλήθηκε η αστυνομία να παραβρίσκεται. Τα τρόφιμα πωλούνταν στις «τρέχουσες τιμές» και τα χρήματα δίνονταν στους ιδιοκτήτες. Γιάννης Κυριακίδης, *Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας, Ν. Σμύρνη-Φάληρο, 1941-1945*, χ.ε., Νέα Σμύρνη, 1983, σ.244.

¹⁷⁷ Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους*, σ. 26-27.

¹⁷⁸ Νίκος Ποταμιάνος, «Ρυθμίσεις της αγοράς στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: διατιμήσεις, καταδίωξη της αισχροκέρδειας, ενοικιοστάσιο», *Αρχειοτάξιο* 17 (2015), σ.55-65.

¹⁷⁹ Η επίκληση του κινδύνου επανάληψης του χειμώνα του 1941-1942 ήταν ιδιαίτερα έντονη στον λόγο των ΕΑΜικών οργανώσεων κατά την ερμηνευτική πλαισίωση της νέας όξυνσης της επισιτιστικής κρίσης του δεύτερου εξαμήνου του 1943. Σχετικά: έντ. *Εργατικό Βήμα* (όργανο της Κ.Ε. του ΕΕΑΜ) 15, 15.10.1943, σ.1, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ· σε έντ. *Λαϊκός Φρουρός* 1, φ. 23.10.1943, σ.1· έντ. *Λεύτερος Υμηττός* 3, 24.10.1943, σ.1· έντ. *Ο Μαχητής* 2, 18.10.1943, σ.1.

υποστηρίζει τις παραπάνω, υψηλού οργανωτικού κόστους,¹⁸⁰ δράσεις: «*δε θα περάσουμε άλλο ένα χειμώνα του '41. Σήμερα είμαστε οργανωμένοι. Είμαι δυνατοί, θ'αγωνιστούμε και θα ζήσουμε*» σημείωνε με έμφαση προκήρυξη της Κ.Ο.Α. του ΚΚΕ, το φθινόπωρο του 1943.¹⁸¹ Εξάλλου, στο χώρο της Αντίστασης ήταν κοινός τόπος πως οι δράσεις έπρεπε να ήταν τέτοιας δυναμικής, ώστε η κυβέρνηση να εξαναγκάζεται να λάβει μέτρα: Η «Ελεύθερη Ελλάδα» προέτρεπε τις λαϊκές επιτροπές να ασκήσουν πίεση για το επισιτιστικό αφενός με μαζικά διαβήματα προς τις αρχές κατοχής και κυβέρνηση ζητώντας φθηνά τρόφιμα, αφετέρου στις συνοικίες με το άνοιγμα των αποθηκών και την διανομή των τροφίμων.¹⁸² Τέλος, υπήρξε και ένας ακόμη σύμμαχος που διευκόλυνε την συλλογική δράση: οι ουρές έξω από τα καταστήματα. Η λειτουργία της αναμονής στις ουρές ως νέα μορφή κοινωνικοποίησης που έφερε η εμπειρία της κατάκτησης στις κατεχόμενες πόλεις και ως «ένζυμο αντιπολίτευσης» όπως έχει επισημανθεί στην περίπτωση της Γαλλίας.¹⁸³ Με παρόμοιο τρόπο οι ουρές αποτελούσαν πεδία πολιτικής προπαγάνδας και στρατολόγησης για το ΕΑΜ: «*Στις ουρές θα πρέπει να πλησιάζουμε το κόσμο και να μιλάμε ανοιχτά για του σκοπούς της ΕΘΝΑΛ και να του τονίσουμε την υποχρέωση που έχει κανείς να είναι οργανωμένος γιατί μόνο με την ενιαία οργάνωση σπάμε τις αποθήκες και δεν τους αφήνουμε να επανάλαβουν το πείραμα του προπέρσινου χειμώνα*» υπενθυμίζε στα μέλη της, σε σχέση με τους «πρακτικούς τρόπους δουλειάς

¹⁸⁰ Σύμφωνα με τον Σεραφείμ Σεφεριάδη οι συλλογικές δράσεις υψηλού οργανωτικού κόστους απαιτούν «*αριθμούς, αφοσίωση, συντονισμό, επιπόνηση επιτυχών νέων μορφών παρενόχλησης*». Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27 (2006), σ.7-42.

¹⁸¹ ΚΚΕ, Κομμουνιστική Οργάνωση Αθηνών ,χ.τ., χ.χ., Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ.

¹⁸² έντ. *Ελεύθερη Ελλάδα* 29, 14.10.1943, σ.2.

¹⁸³ Dominique Veillon, *Vivre et Survivre en France*, σ.128-132.

για στρατολογίες-οικονομικό», το εσωτερικό δελτίο του 5^{ου} τομέα συνοικιών της Εθνικής Αλληλεγγύης.¹⁸⁴

Ο ρόλος των γυναικών στο σπάσιμο των αποθηκών και των διανομών των τροφίμων ήταν, και εδώ, κρίσιμος, ειδικά απέναντι στο κίνδυνο της καταστολής. Σε προκήρυξη των γυναικών του ΕΑΜ προς τους αστυφύλακες τους απεύθυναν έκκληση να αρνηθούν να καταστείλουν το άνοιγμα των αποθηκών και την διανομή τροφίμων, σε περίπτωση που διατάσσονταν να το κάνουν: «*Εσείς είστε αδέρφια μας. Είστε και σεις παιδιά από φτωχές οικογένειες. Ξέρετε τι θα πει ο καύμος της στέρσης [...] Αλλά είστε Έλληνες. Ίδιες μάνες μας γεννήσανε*».¹⁸⁵ Ωστόσο, οι εκκλήσεις αυτές δεν αποτρέπουν την καταστολή, η οποία σε κάποιες περιπτώσεις ήταν και αιματηρή: στο Μεταξουργείο, σε άνοιγμα αποθήκης και διανομή λαδιού από το ΕΑΜ, εμφανίστηκε το μηχανοκίνητο τμήμα της αστυνομίας με επικεφαλής τον διοικητή τους, Νίκο Μπουραντά, όπου διέταξε τα λάδι να πουληθεί ακριβότερα από τις τιμές των επιτροπών και απέναντι στις διαμαρτυρίες των συγκεντρωμένων, άνοιξε πυρ τραυματίζοντας μια κοπέλα.¹⁸⁶ Σε άνοιγμα αποθήκης και διανομή τροφίμων στην οδό Σόλωνος, στις 15 Οκτωβρίου του 1943, έφτασε η Γκεστάπο, μετά από κλήση του εμπόρου, πυροβολώντας προς το πλήθος, με αποτέλεσμα ένα νεκρό και δύο τραυματίες.¹⁸⁷ Αν και στα κείμενα και τις προκηρύξεις του ΕΑΜ επισημαινόταν η ανάγκη οι διανομές να πραγματοποιηθούν «*με απόλυτη τάξη και προσοχή ώστε να γίνεται δίκαια η διανομή*»,¹⁸⁸ αυτό δεν κατορθώθηκε σε όλες τις περιπτώσεις. Ο «Λεύτερος Υμηττός» ενημέρωνε πως «*καμουφλαρισμένοι πλιατσικολόγοι εμφανίστηκαν*

¹⁸⁴ έντ. *Το Δελτίο Μας* (εσωτερικό φύλλο του 5ου τομέα συνοικιών της ΕΘΝΑΛ) 1, 10.1943, σ.2, συλλογή παράνομου και αντιστασιακού Τύπου, ΕΛΙΑ.

¹⁸⁵ Προκήρυξη των Γυναικών του ΕΑΜ προς τους Αστυφύλακες, 24.10.1943, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ.

¹⁸⁶ έντ. *Εργατικό Βήμα* 15, 15.10.1943, σ.4.

¹⁸⁷ έντ. *Λαϊκός Φρουρός* 1, 23.10.1943, σ.2.

¹⁸⁸ Κ.Ε. ΕΑΜ, *Διακήρυξη προς τον Ελληνικό λαό*, 20.10.1943, αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.1, ΓΑΚ.

με την μάσκα του ΕΑΜ και άρπαξαν και έκλεψαν τα είδη που ανήκαν στο λαό». ¹⁸⁹ Συμβάντα σαν αυτό, συνέβαλλαν στο να αυξηθούν οι ανησυχίες του εμπορικού κόσμου, κρίνοντας από τις προσπάθειες του ΕΑΜ ώστε να καθησυχάσει εμπόρους και καταστηματάρχες: «Το ΕΑΜ θα τσακίσει τα αλήτικα στοιχεία που εισχωρούν στις διανομές και προκαλούν έκτροπα εις βάρος της καλής οργάνωσης των διανομών [...] Καταγγέλλουμε πως η Γκεστάπο σε συνεργασία με τους μεγαλοκαρχαρίες και την ψευτοκυβέρνηση διοργανώνει επιδρομές σε μικροκαταστήματα και σπίτια για να δυσφημίσει το ΕΑΜ». ¹⁹⁰ Η επιχειρηματολογία αυτή δεν μοιάζει αβάσιμη: ήταν η περίοδος που η στρατηγική των κατακτητών στόχευε στην υποδαύλιση εμφύλιας σύγκρουσης, με το πρόσχημα της αντικομμουνιστικής σταυροφορίας, για την αντιμετώπιση της Αντίστασης. ¹⁹¹ Γι' αυτό το λόγο καταβλήθηκε προσπάθεια να εξηγηθεί η στόχευση και η σκοπιμότητα του ανοίγματος των αποθηκών. Τρικάκια κυκλοφόρησαν με το μήνυμα: «Το ΕΑΜ ανοίγει τις αποθήκες μόνο των μεγαλο-μαυραγοριτών, Το ΕΑΜ προστατεύει τους βιοπαλαιστές μικρο-έμπορους και ζητά να συμβάλλουν με την πατριωτική τους στάση στο χτύπημα των μεγαλο-μαυραγοριτών». ¹⁹²

Πράγματι, η πρόσληψη του μαυραγοριτισμού από το ΕΑΜ, ειδικά κατά την όξυνση της επισιτιστικής κρίσης του δεύτερου εξαμήνου του 1943 και η στάση του απέναντι στους του σχετικά με τους εμπόρους και τους καταστηματάρχες δεν ήταν ενταγμένη στην κατεύθυνση ενός «ριζικού μετασχηματισμού» των σχέσεων ανταλλαγής, στο πλαίσιο ενός προγράμματος κομμουνιστικής οικοδόμησης. Εξάλλου, το ΕΑΜ, έχοντας ως απόλυτη προτεραιότητα να αποτελεί ένα αντιστασιακό μέτωπο μιας όσο το

¹⁸⁹ έντ. *Λεύτερος Υμηπτός* 3, 24.10.1943, σ.1.

¹⁹⁰ ΕΑΜ, Γκρούπα Επαγγελματιών Αθήνας, *Προς όλους τους Εμπόρους, Επαγγελματίες, Βιοτέχνες της Αθήνας*, 25.10.1943.

¹⁹¹ Μιχάλης Λυμπεράτος, «Η «Ο.Π.Α» και η εμφυλιοπολεμική ανάγνωση της ιστορίας», δημοσιεύτηκε στις 25.7.2013, στον ιστότοπο barikat.gr, ανακτήθηκε στις 7.7.2019 από τον σύνδεσμο <https://barikat.gr/content/i-opla-kai-i-emfyliopolemiki-anagnosi-tis-istorias>

¹⁹² Τρικάκι στο περιθώριο προκήρυξης, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ.

δυνατόν ευρύτερης κοινωνικής συμμαχίας, δεν άρθρωνε το πολιτικό του πρόγραμμα στη βάση ενός ριζικού σοσιαλιστικού μετασχηματισμού που, πιθανά, θα περιόριζε το εύρος της κοινωνικής του απεύθυνσης.¹⁹³ Συνεπώς, στο ζήτημα του εμπορίου τροφίμων σε συνθήκες πείνας, οι διεκδικήσεις του ΕΑΜ, όπως επίσης και του ΚΚΕ, αφορούσαν την διαχείριση του εμπορίου από λαϊκές συνεταιριστικές οργανώσεις, με την συμμετοχή των εμπόρων, των τραπεζιτών και των βιομηχάνων στη βάση ενός «λογικού κέρδους», στο πλαίσιο μιας κοινής εθνικής επισιτιστικής προσπάθειας. Όπως επίσης την παροχή από το κράτος των «αναγκαίων κεφαλαίων για να αναλάβουν οι οργανώσεις [δηλαδή οι προμηθευτικοί συνεταιρισμοί] την αγορά τροφίμων», την διανομή τους μέσω «του μπακάλη με τον έλεγχο των οργανώσεων του λαού», την παροχή συσσιτίων «για όλο το λαό από το κράτος» και την μείωση των τιμών των προϊόντων κατά 50%.¹⁹⁴ Οι διεκδικήσεις αυτές εδράζονταν στην πεποίθηση ότι το εμπόριο δεν αποτελεί απλά οικονομική δραστηριότητα, αλλά και κοινωνικό λειτούργημα, που συμβάλλει ουσιαστικά στην διασφάλιση του «δικαιώματος στη ζωή» του λαού. Όπως υπενθύμιζε και το έντυπο των βιοτεχνών και εμπόρων του ΕΑΜ «δεν πρέπει να ξεχνούμε ποτέ ότι η βάση και ο ακρογωνιαίος λίθος της δικής μας ευημερίας και προκοπής είναι η ευημερία του λαού». ¹⁹⁵ Στη βάση αυτή το ΕΑΜ πρότεινε επίσης «οι συνεταιρισμοί των εργαζομένων και οι λαϊκοί συνοικιακοί συνεταιρισμοί να προικοδοτηθούν από τους κεφαλαιούχους εμπόρους, ούτως ώστε αυτή την κρίσιμη στιγμή το εμπόριο τροφίμων να γίνεται από αυτούς και μ'ένα λογικό κέρδος από τους κεφαλαιούχους εμπόρους». ¹⁹⁶

Η Βιολέττα Χιονίδου, στην έρευνα της, υποστήριξε πως η πρακτική της

¹⁹³ Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, *Ζητήματα Εξουσίας. Από την Κίνα στην Ευρώπη και την Ελλάδα*, Νότιος Άνεμος, Πέραμα, 2019, σ.236-246.

¹⁹⁴ ΚΚΕ, Επιτροπή Πόλης της Κ.Ο.Α., *Προς τον Αθηναϊκό λαό*, χ.χ., (από το περιεχόμενο της προκήρυξης εξάγεται το συμπέρασμα πως συντάχθηκε στην κλιμάκωση της επισιτιστικής κρίσης στην Αθήνα, το φθινόπωρο του 1943), Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ.

¹⁹⁵ έντ. *Το Βήμα των Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Εμπόρων* 2, 12.10.1943, σ.1.

¹⁹⁶ ΕΑΜ, τρικάκι, χ.χ., Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52,φ.2, ΓΑΚ.

«ληηλασίας των καταστημάτων τροφίμων και των μυστικών αποθηκών εμπόρων» επιδείνωσε την κατάσταση αφού οι έμποροι «κατέβαλλαν περισσότερες προσπάθειες για να κρύβουν τα τρόφιμα».¹⁹⁷ Σε ανάλογη διαπίστωση έχει καταλήξει και ο Βασίλης Μανουσάκης.¹⁹⁸ Ωστόσο, όπως έχει τεκμηριώσει πειστικά ο E.P. Thompson, η πρακτική των ταραχών τροφίμων είχε δύο επίπεδα που οφείλει η μελέτη τους να λάβει υπόψιν. Το πρώτο επίπεδο αφορά το αποτέλεσμα της ίδιας της δράσης: εμφανίστηκαν ή όχι τρόφιμα στην αγορά σε «δίκαιες» τιμές; Το δεύτερο επίπεδο αφορά την συμβολή των ταραχών τροφίμων και ως πράξη και ως απειλή για πράξη, που εξαναγκάζει την κυβέρνηση να λάβει άμεσα, αποδοτικά μέτρα για τον επισιτισμό των φτωχών και επιπλέον επιβάλλει στους έμπορους, όταν ορίζουν τιμές να υπολογίζουν το ενδεχόμενο ταραχών εναντίον τους.¹⁹⁹ Συνεπώς, αν ως προς το πρώτο επίπεδο υποστηρίζεται πως το άνοιγμα των αποθηκών και οι διανομές των προϊόντων προκάλεσε ακόμα μεγαλύτερη απόκρυψη τροφίμων, όσον αφορά το δεύτερο επίπεδο το συμπέρασμα μπορεί να είναι διαφορετικό: πόσο «η απειλή της δράσης» του ΕΑΜ συνέβαλλε στην ανάληψη άμεσων ενέργειων από την κυβέρνηση αλλά και τις αρχές κατοχής; Στα τέλη Οκτώβρη το «*Ελεύθερον Βήμα*» ενημέρωνε πως αστυνομικά όργανα εξορμούσαν σε παντοπωλεία και λαϊκές αγορές κάνοντας συστάσεις για μείωση των τιμών κατά 50% και ό,τι δόθηκε εντολή στους Νομάρχες της Μεσσηνίας και της Λακωνίας να μεριμνήσουν για την μεταφορά ελαιόλαδου στην Πρωτεύουσα.²⁰⁰ Ακόμη όμως, και αν οι ενέργειες αυτές ερμηνευτούν ως κινήσεις που έκανε η δωσιλογική κυβέρνηση και οι αρχές κατοχής (που το ίδιο διάστημα απαγχόνισαν δημόσια δύο εμπόρους με την κατηγορία της «κερδοσκοπίας στα τρόφιμα») για την ηγεμονία στο πεδίο του επισιτισμού, αυτό πιθανότατα σχετίζεται και με το κίνδυνο ανάληψη της πρωτοβουλίας από τον ΕΑΜικό αντίπαλο. Επίσης, «η απειλή για δράση»

¹⁹⁷ Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα*, σ. 177.

¹⁹⁸ Μανουσάκης, *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα*, σ.389.

¹⁹⁹ Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους*, σ.103-118; Thompson, «The Moral Economy Reviewed», σ.302-303.

²⁰⁰ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 20.10.1943, σ.2.

(από κοινού με την επιρροή του ΕΑΜ και μια ειλικρινή πρόθεση συμβολής στην αποφυγή νέου λιμού) πιθανότατα να συνέβαλλε στην κινητοποίηση του εμπορικού κόσμου: επαγγελματικές ομοσπονδίες, σωματεία και εμπορικά επιμελητήρια συμμετείχαν σε συσκέψεις με την κυβέρνηση καταθέτοντας προτάσεις, υπέγραφαν πρωτόκολλα και δημοσίευαν εγκυκλίους για μείωση των τιμών και προχωρούσαν σε διανομές ελαιόλαδου.²⁰¹ Στο πλαίσιο αυτής της κινητοποίησης εντασσόταν και η ίδρυση, τον Νοέμβριο του 1943, του Οργανισμού Συγκεντρώσεως και Διαθέσεως Εγχωρίων Προϊόντων (ΟΣΔΕΠ), από χονδρεμπόρους τροφίμων με έδρα τον Πειραιά, που ανέλαβε να προμηθεύσει την επιτροπή διαχείρισης της βοήθειας του Δ.Ε.Σ. και την Εταιρεία «Ελλα-Τούρκ» με 1.000 τόνους ελαιολάδου από τις περιφέρειες Μεσσηνίας και Λακωνίας, τους οποίους θα αποκτούσε μέσω της ανταλλαγής τροφίμων, με σκοπό να διατεθούν στο πληθυσμό της Πρωτεύουσας.²⁰² Υπέρ του συμπεράσματος ότι η «απειλή για δράση» συνέβαλε θετικά στην κατάσταση του επισιτισμού συνηγορεί και το γεγονός πως αυτήν την απειλή (σπάσιμο των αποθηκών αν δεν προβούν σε μείωση των τιμών) την απεύθυναν προς τον εμπορικό κόσμο και οργανώσεις της αστικής Αντίστασης.²⁰³

Από το 1944 και μέχρι την Απελευθέρωση οι διεκδικήσεις για τα ζητήματα επισιτισμού στην Αθήνα συνεχίστηκαν. Το ΕΑΜ συνέχισε να οργανώνει κινητοποιήσεις για την τιμαριθμική προσαρμογή των μισθών, την παροχή τροφίμων σε εργαζόμενους και συσσιτίων,²⁰⁴ όπως επίσης και την υπεράσπιση των λαϊκών συνεταιριστικών οργανώσεων, που είχαν συγκροτήσει και δευτεροβάθμιο όργανο σε παναθηναϊκό επίπεδο, από τις

²⁰¹ εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 19.10.43, σ.1· 21.10.1943, σ.2· 22.10.1943, σ.1· 23.10.1943, σ.2· 28.10.1943, σ.2.

²⁰² Τζένη Λιαλιούτη, «Σαν πας στη Καλαμάτα...», εφ. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 3.8.2018.

²⁰³ Πανελλήνια Ένωση Αγωνιζόμενων Νέων (Π.Ε.Α.Ν.), «Έκκληση προς τον εμπορικό κόσμο», Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά, κ.52, φ.2, ΓΑΚ.

²⁰⁴ έντ. *Ελεύθερη Ελλάδα* 36, 29.2.1944, σ.4· 37, 10.3.1944, σ.2.

προσπάθειες της κυβέρνησης να τις διαλύσει.²⁰⁵ Ωστόσο, στον Τύπο των οργανώσεων του ΕΑΜ στην πρωτεύουσα δεν εντοπίστηκαν πληροφορίες για άνοιγμα των καταστημάτων, ενώ η αρθρογραφία η σχετική με τα επισιτιστικά ζητήματα ήταν περιορισμένη. Μια πιθανή εξήγηση αυτής της ιδιομορφίας πιθανά να σχετίζεται με το γεγονός πως, παρά την συνεχόμενη άνοδο του δείκτη του κόστους ζωής, από τον Φλεβάρη του 1944 η συμπλήρωση του μισθού των υπαλλήλων με τρόφιμα ήταν υποχρεωτική.²⁰⁶ Η δεύτερη εξήγηση πιθανά να σχετίζεται με την ιεράρχηση των ζητημάτων. Το 1944 η σύγκρουση μετατοπίστηκε ολοκληρωτικά από το πολιτικό πεδίο, όπου η κυβέρνηση Ράλλη αδυνατούσε να αντιπαρατεθεί στο ΕΑΜ, στο στρατιωτικό. Ταυτόχρονα, και οι Γερμανοί αντίστοιχα είχαν υιοθετήσει το δόγμα της «μηδενικής ανοχής».²⁰⁷ Έως και την Απελευθέρωση το αντιστασιακό κίνημα στην Αθήνα και οι συνοικίες που ήταν υπό την επιρροή του πλήρωσαν βαρύ φόρο αίματος από τις επιχειρήσεις των Γερμανών και των Ταγμάτων Ασφαλείας.²⁰⁸

Συμπεράσματα: Ηθική διάσταση των οικονομικών συλλογικών, συλλογική διεκδικητική δράση και «ηθική οικονομία του πλήθους»

Τούτων δοθέντων, τίθεται το ερώτημα κατά πόσο στοιχειοθετείται πως η κοινωνική κινητοποίηση για τον επισιτισμό και την ακρίβεια στην κατεχόμενη Πρωτεύουσα τροφοδοτήθηκε από μια «ηθική οικονομία του πλήθους», όπως έχει υποστηριχθεί στην σχετική βιβλιογραφία.²⁰⁹ Ας ανακεφαλαιώσουμε όσο αναφέρθηκαν στην αρχή: Η έννοια της Ηθικής Οικονομίας, στο πλαίσιο του στενού ορισμού της έννοιας (Ηθική Οικονομία 1), όταν εφαρμόζεται σε ταραχές τροφίμων, εστιάζει σε τρία επίπεδα, εξετάζοντας τα συνδυαστικά: (α) τις λαϊκές αντιλήψεις για το τι θεωρείται «δίκαιο» και «νομιμοποιημένο» στις

²⁰⁵ έντ. *Ελεύθερη Ελλάδα* 35, 4.2.1944, σ.1.

²⁰⁶ Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα*, σ. 177.

²⁰⁷ Παπαναστασίου-Φλάισερ, «Το οργανωμένο χάος».

²⁰⁸ Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης*, σ.261-288.

²⁰⁹ Voglis, «Surviving Hitler: Life in the Cities and the Countryside during the Occupation», σ. 32.

οικονομικές ανταλλαγές (β) τις κοινωνικές νόρμες για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που διέπουν την σχέση ανάμεσα στους άρχοντες και τους αρχόμενους, όπου οι αρχόμενοι προσφέρουν υποταγή και σεβασμό και οι άρχοντες οφείλουν να μεριμνούν για την επιβίωση (γ) τις αναφορές σε έθιμα και παραδόσεις, που επιστρατεύονται από τους αρχόμενους με στόχο την υπεράσπιση των παραδοσιακών δικαιωμάτων τους, που οι αρχές καταπατούν ή δεν υπερασπίζονται. Η αναβίωση των «ταραχών τροφίμων» στην Ευρώπη στο ρεπερτόριο συλλογικής δράσης μεταξύ του Α΄ και του Β΄ Παγκόσμιου Πόλεμου αλλά και η εντατικοποίηση των αναφορών σε ηθικές αξίες στο λόγο των δρώντων υποκειμένων πιθανά να καταστεί ελκυστική την ερμηνεία τους ως εκφράσεων μιας «Ηθικής Οικονομίας του πλήθους». Ωστόσο, η επίκληση ηθικών αξιών από συλλογικούς δρώντες δεν αποτελεί αποκλειστικότητα των «ταραχών τροφίμων». Ηθική διάσταση ενέχεται σχεδόν σε κάθε συλλογική διεκδίκηση ή κριτική ενός κοινωνικού καθεστώτος εφόσον, όπως επισημαίνει ο Rhys Williams «τα κινήματα δημόσιων διεκδικήσεων πρέπει να έχουν μια «πολιτισμική δύναμη» που να είναι αποτελεσματική ακόμα και σε ανθρώπους οι οποίοι δεν συμμετέχουν [στα κινήματα] από άποψη συμπεριφοράς, πεποιθήσεων ή θεματολογίας».²¹⁰ Την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ειδικά, η επίκληση ηθικών αξιών δεν περιοριζόταν μόνο στο ζήτημα του επισιτισμού ή της ακρίβειας, καθώς ήταν κρίσιμη για την νομιμοποίηση της Αντίστασης, η οποία ενείχε σημαντικό κίνδυνο έκθεσης σε βία για τους συμμετέχοντες.²¹¹

²¹⁰ Rhys Williams, «The Cultural Contexts of Collective Action: Constraints, Opportunities, and the Symbolic Life of Social Movements», σε D.Snow, S.Soule, H.Kriesi (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell, Μάλντεν-Οξφόρδη-Βικτώρια, 2004, σ.91-115.

²¹¹ Το ζήτημα της ηθικής νομιμοποίησης της Αντίστασης και αντίστοιχα, της από-νομιμοποίησης της συνεργασίας ήταν κρίσιμο και στα αντιστασιακά κινήματα άλλων χωρών. Για την περίπτωση της Γαλλίας και τη χρησιμοποίηση του κοινωνικού κύρους των νομικών στην υπεράσπιση της Αντίστασης: Liora Israël, «Cadres et motifs de l'action résistante. L'exemple du Front national des jurists (1941-1944)» στο Daniel Cefaï, Dany Trom (επιμ.), *Les formes de l'action collective. Mobilisations dans des arènes publiques*, Editions de l'école des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι, 2001, σ.255-279.

Η έννοια της Ηθικής Οικονομίας μπορεί να αποδώσει το πολιτισμικό πλαίσιο που τροφοδοτούσε τις ταραχές τροφίμων στο Παλαιό Καθεστώς (Ancien Régime). Όπως επισημάνθηκε σχετικά, το διεκδικητικό ρεπερτόριο της συλλογικής δράσης του Παλαιού Καθεστώτος ήταν εντόπιο και δυαδικό, εφόσον οι κάθετες σχέσεις στο πλαίσιο των προ-νεωτερικών κοινοτήτων ήταν άμεσες και οι συλλογικές διεκδικήσεις των αρχόμενων και στρέφονταν απευθείας ενάντια σε φυσικά πρόσωπα που αδικοπραγούσαν, απευθυνόμενο προς τους πάτρωνες για την αποκατάσταση των αδικιών εντός της τοπικής κοινότητας και αντιπροσώπευσης της κοινότητας απέναντι στην κεντρική εξουσία. Ένας βασικός παράγοντας της συλλογικής δράσης στο Παλαιό Καθεστώς ήταν όταν κυριαρχούσε η αντίληψη πως καταπατούνται οι παραδοσιακές κοινοτικές νόρμες, που προσδιόριζαν την αμοιβαία σχέση μεταξύ δικαιωμάτων και υποχρεώσεων ανάμεσα στους αρχόμενους και στους άρχοντες. Αντίθετα, το σύγχρονο ρεπερτόριο συλλογικής δράσης είναι πανεθνικό, αυτόνομο από τις σχέσεις πατρωνίας και πολιτικοποιημένο.²¹² Στην περίπτωση της κοινωνικής κινητοποίησης στην κατεχόμενη Πρωτεύουσα θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί πως η κατάτμηση της Ελλάδας σε απομονωμένες μεταξύ τους ζώνες κατοχής και η απώλεια της εθνικής πολιτικής αρένας προκαλεί όχι μόνο αναβίωση μορφών συλλογικής δράσης του παλιού ρεπερτορίου αλλά και μια ηθική οικονομία που τις τροφοδοτεί. Θα μπορούσε για αυτό το λόγο να επικαλεστεί, τεκμηριώνοντας την θέση του, το ρόλο των κατοχικών κυβερνήσεων ως μοντέρνων πατρώνων που επιχειρούν να μεσολαβήσουν μεταξύ του πληθυσμού των αρχών κατοχής και να ρυθμίσουν τις σχέσεις διευθετώντας τις διαφορές μεταξύ των επιμέρους τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Θα μπορούσε να επισημάνει πως για αυτό το σκοπό επιστρατεύτηκε από τις κατοχικές κυβερνήσεις ένας πατερναλιστικός πολιτικός λόγος στον οποίο αφθονούσαν οι επικλήσεις στα καθήκοντα και τις ηθικές υποχρεώσεις του καθενός έναντι του συνόλου, ο οποίος επιχειρούσε να συνομιλήσει με την «ηθική οικονομία του πλήθους».

²¹² Charles Tilly, «Speaking Your Mind Without Elections, Surveys, or Social Movements», *The Public Opinion Quarterly* 47 (1983), σ. 461-478.

Ωστόσο, η καταφυγή στην «ηθική οικονομία του πλήθους», ως αιτιώδη μηχανισμό των ταραχών τροφίμων στην Αθήνα, θέτει (μάλλον ανυπέρβλητα) εμπόδια στην μελέτη του (κομβικής σημασίας) ρόλου της πολιτικής διαμεσολάβησης που αναλαμβάνει το ΕΑΜ, υποβαθμίζοντας την σημασία της ερμηνευτικής πλαισίωσης που επιχειρεί κατά την απόδοση των ευθυνών για την επισιτιστική κρίση και την ακρίβεια. Κατά συνέπεια, η ερμηνεία με βάση την ηθική οικονομία δεν μπορεί να αποδώσει την δυναμική της διεκδικητικής δράσης: το άνοιγμα των αποθηκών τροφίμων στην πρωτεύουσα και η διανομή τους σε τιμές διατίμησης από λαϊκές επιτροπές δεν ήταν αποτέλεσμα μιας άμεσης δράσης του πλήθους, ως αντίδραση στην παραβίαση των σχέσεων αμοιβαιότητας από τις ελίτ, με αναφορά στις εθιμικές ρυθμίσεις του παρελθόντος. Δεν ήταν άμεση δράση, μιας και δεν αποτελούσε ένα μεμονωμένο συγκρουσιακό επεισόδιο, όπου οι δρώντες λειτούργησαν προσωρινά στην θέση των αρχών. Αντίθετα, εγγραφόταν στο πολύμορφο ρεπερτόριο ενός κύκλου συλλογικών διεκδικήσεων για τον επισιτισμό και την ακρίβεια που είχε αναπτυχθεί την προηγούμενη διετία και περιελάμβανε την κοινωνική ιδιοποίηση των συσσιτίων και των καταναλωτικών συνεταιρισμών, απεργίες, στάσεις εργασίας και συλλαλητήρια για το θέμα του επισιτισμού και της ακρίβειας, παραστάσεις στις κυβερνητικές αρχές και τον Ερυθρό Σταυρό. Η κινητοποίηση τροφοδοτήθηκε όχι τόσο από τις αντιλήψεις που προϋπήρχαν όσο από αντιλήψεις που μετασχηματιστήκαν μέσω της πρακτικής και της επιχειρηματολογίας του ΕΑΜ. Παρά το γεγονός πως η κυβέρνηση Τσολάκογλου πλειοδοτούσε στην ηθική καταγγελία του «μαυραγοριτισμού», ήταν η «απόδοση ευκαιριών και κινδύνων» (attribution of opportunity and threat)²¹³ που επιχείρησε το ΕΑΜ, η οποία αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη

²¹³ Οι Doug McAdam, Sidney Tarrow, Charles Tilly επιχειρώντας να εισάγουν μια δυναμικότερη προσέγγιση στην έννοια της «δομής πολιτικών ευκαιριών» ως παράγοντα τροφοδότησης της κοινωνικής κινητοποίησης στοιχειοθέτησαν την έννοια της «απόδοσης ευκαιριών και κινδύνων» όπου «αντί να θεωρούμε τις «ευκαιρίες και απειλές» ως αντικειμενικούς δομικούς παράγοντες τις θεωρούμε ως υποκείμενες στην απόδοση. Καμία ευκαιρία, ως και αν είναι αντικειμενικά ανοιχτή, δεν προκαλεί κινητοποίηση εκτός και αν είναι (α) ορατή σε δυνητικούς διεκδικητές και (β) εκλαμβάνεται ως ευκαιρία. Το ίδιο συμβαίνει και με τις απειλές [...] Η απόδοση των ευκαιριών και των κινδύνων είναι ένας μηχανισμός

της συλλογικής δράσης ενάντια στην απόκρυψη τροφίμων και την κερδοσκοπία, εντάσσοντας την στο αντιστασιακό εγχείρημα.

Επιπλέον, η κινητοποίηση για την εξασφάλιση του επισιτισμού και την αντιμετώπιση της ακρίβειας δεν αναφερόταν στα «εθιμικά δικαιώματα» των αρχόμενων αλλά εντασσόταν σε μια συνολική πολιτική πρόταση του ΕΑΜ που, όπως επισημάνθηκε, διεκδικούσε: (α) την διαχείριση του εμπορίου από λαϊκές συνεταιριστικές οργανώσεις, με την συμμετοχή εμπόρων, τραπεζιτών βιομηχάνων με ένα «λογικό κέρδος» (β) την ουσιαστική ενίσχυση από το κράτος για την επίλυση της επισιτιστικής κρίσης, μέσω του ελέγχου των τιμών, της παροχής συσσιτίων και την ενίσχυση των προμηθευτικών συνεταιρισμών. Ωστόσο, αυτά δεν συνιστούσαν επιστροφή στο παρελθόν των «εθιμικών ρυθμίσεων» των προ-καπιταλιστικών κοινωνιών αλλά είχαν αναφορά σε νεωτερικές πολιτικές διαδικασίες. Όπως επισημαίνει ο Νίκος Ποταμιάνος, το αίτημα για παρεμβατικό και ρυθμιστικό ρόλο του Κράτους, αντλούσε την αναφορά του όχι από την παράδοση των εθιμικών ρυθμίσεων αλλά από τις λύσεις που είχαν υιοθετηθεί κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε Ελλάδα και Ευρώπη, όπου το κράτος είχε ενεργητικό ρόλο στην εξασφάλιση του επισιτισμού. Επιπλέον, ακόμα και η εμφάνιση του ίδιου του ιδιώματος της «αισχροκέρδειας» ήταν σχετική με την συγκρότηση συλλογικών ταυτοτήτων με αναφορά στις σχέσεις παραγωγής.²¹⁴ Εξάλλου, η άποψη πως το κράτος πρέπει όχι μόνο να εγγυηθεί τον επισιτισμό του πληθυσμού της επικράτειας του αλλά και να καθοδηγήσει την ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα ώστε να τείνει προς την οικονομική ανάπτυξη, την εξασφάλιση της ευημερίας και την ασφάλεια των πολιτών, ήταν απόλυτα εναρμονισμένη με το πνεύμα της εποχής. Η συμφωνία της «Χάρτας του Ατλαντικού» ανάμεσα στον

ενεργοποίησης εν μέρει υπεύθυνος για την κινητοποίηση προηγουμένως αδρανών πληθυσμών» σε McAdam, Tarrow, Tilly, *Dynamics of Contention*, σ. 43.

²¹⁴ Nikos Potamianos, «The Discourse Against ‘Shameful Profiteering’ in Greece 1914–1925: Notions of Exploitation, Anticapitalist Morality and the Concept of Moral Economy», στο Stefan Berger, Alexandra Przyrembel (επιμ.), *Moralizing Capitalism Agents, Discourses and Practices of Capitalism and Anti-Capitalism in the Modern Age*, Palgrave Macmillan, 2019, σ.251-266.

πρωθυπουργό του Ηνωμένου Βασιλείου Churchill και τον πρόεδρο των ΗΠΑ Roosevelt τον Αύγουστο του 1941 επεσήμανε την ανάγκη διεθνούς συνεργασίας για οικονομική πρόοδο, βελτίωση των συνθηκών εργασίας και κοινωνική ασφάλεια. Περίπου ένα χρόνο αργότερα, το Νοέμβριο του 1942, η επιτροπή Beveridge παρουσίασε στο Αγγλικό κοινοβούλιο την αναφορά της, στην οποία πρότεινε την ανάπτυξη ενός περιεκτικού σχεδίου που θα διασφάλιζε πως όλοι οι Βρετανοί πολίτες θα απολάμβαναν συνολικής κοινωνικής ασφάλειας, και η οποία αποτέλεσε βασικό πρότυπο αναφοράς στην μεταπολεμική οικοδόμηση του «κράτους ευημερίας» (welfare state) στην Βόρεια Ευρώπη.²¹⁵

Η ίδια η χρήση της έννοιας της «ηθικής οικονομίας» σε συγκρουσιακές διαδικασίες της νεωτερικής περιόδου, ειδικά στην περίπτωση που χρησιμοποιείται ως επαρκής ερμηνεία της λαϊκής συλλογικής διεκδικητικής δράσης, την καθιστά ευάλωτη σε «εννοιολογικό ξεχείλωμα». Ως αποτέλεσμα υπάρχει ο κίνδυνος να χάσει η έννοια την αναλυτική της δύναμη και να μετατραπεί σε επεξηγηματική ρουτίνα. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει πως πρέπει να παραμελήσουμε την μελέτη των διαδικασιών στις οποίες εστιάζει η χρήση της έννοιας: την προσοχή σε αυτό που αρθρώνεται και εκφράζεται ηθικά κατά την διάρκεια της συλλογικής διαμαρτυρίας και διεκδίκησης, την κρίση των δικτύων πατρωνίας και πελατειακών σχέσεων αλλά και το πεδίο της ηθικής διάστασης των οικονομικών συναλλαγών ως δυναμικούς παράγοντες διατήρησης ή διάρρηξης του συμβιβασμού μεταξύ αρχών και αρχόμενων και συνεπώς της κοινωνικής νομιμοποίησης των καθεστώτων.²¹⁶

²¹⁵ Nik Brandal, Øivind Bratberg, Dag Einar Thorsen, *The Nordic Model of Social Democracy*, Palgrave, Μπάσινγκτοκ, 2013, σ. 58-59.

²¹⁶ Βλ. για τον ρόλο της πατρωνίας στις εξεγέρσεις στην Ισπανία τη περίοδο του Ancien Regime: José María Imízcoz, «Liens verticaux, crises et économie morale dans l'Espagne modern» στο Laurent Coste et Sylvie Guillaume (επιμ.), *Élites et crises du XVIe au XXIe siècle, Europe et Outre-mer*, Armand Colin/Recherches, Παρίσι, 2014, σ.77-97· για την κρίση των πελατειακών δικτύων του καθεστώτος Ben Ali στην Τυνησία και την εξέγερση του 2011: Béatrice Hibou, «Tunisie, Economie politique et morale d'un mouvement social», *Politique africaine* 121 (2011), σ. 5-22.

Για την περίπτωση της κοινωνικής κινητοποίησης για τον επισιτισμό και την ακρίβεια στην κατοχική Αθήνα τα παραπάνω στοιχειοθετούν υποθέσεις εργασίας που αφορούν την συμβολή της ηθικής καταγγελίας της σχέσης μεταξύ του μεγαλομαυραγοριτισμού και της συνεργασίας με τον κατακτητή, για την ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος. Όπως επίσης και για την ισχύ και αποτελεσματικότητα των πελατειακών δικτύων που απέρρεαν από την σχέση με τις κυβερνήσεις συνεργασίας -ειδικά μετά την έναρξη των αποστολών τροφίμων της διεθνούς βοήθειας. Σε σχέση με αυτό, μια σημαντική διάσταση ,ανοιχτή προς διερεύνηση, είναι η έκταση της καταστολής του μικρού μαυραγοριτισμού. Αν, δηλαδή, η προσπάθεια επικοινωνιακής αξιοποίησης από τις κυβερνήσεις συνεργασίας της καταστολής του ήταν εις βάρος της δυννητικής δημιουργίας ενός παράνομου ,ωστόσο λειτουργικού, δικτύου τροφοδοσίας του πληθυσμού της πρωτεύουσας, στη βάση του οποίου οι κυβερνήσεις συνεργασίας θα συγκροτούσαν κάθετες πελατειακές σχέσεις εξάρτησης, χρήσιμες για την κοινωνική τους εδραίωση.

Πηγές – Βιβλιογραφία

-Νόμιμος Τύπος 1941-1944

Πρωία, Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Ελεύθερον Βήμα, Ψηφιακό Αρχείο Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη.

-Παράνομος Αντιστασιακός Τύπος 1941-1944

(το) Βήμα των Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Εμπόρων, (Όργανο του Διαμερίσματος Επαγγελματιών Βιοτεχνών και Εμπόρων του ΕΑΜ), Ελληνικό Λαογραφικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ).

Γροθιά, (Όργανον της Κεντρικής Οικονομικής Επιτροπής της Ο.Κ.Ν.Ε), ΕΛΙΑ.

Γυναικεία Δράση, (Όργανο του Εθνικού Απελευθερωτικού Αγώνα), ΕΛΙΑ.

Το Δελτίο Μας (εσωτερικό φύλλο του 5ου τομέα συνοικιών της ΕΘΝΑΛ), ΕΛΙΑ.

Δημοσιοϋπαλληλικό Βήμα, ΕΛΙΑ.

Διαφωτιστής, (Όργανο της Αθηναϊκής διαφώτισης του ΕΑΜ), ΕΛΙΑ.

Δράση, (Όργανο της Κεντρικής Επιτροπής του Εθνικοαπελευθερωτικού

Υπαλληλικού Μετώπου), ΕΛΙΑ.

Εθνική Αλληλεγγύη, Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας.

Ελεύθερη Ελλάδα (Όργανο της Κ.Ε. του ΕΑΜ), ΕΛΙΑ.

Ελεύθερη Φωνή (Όργανο των Τραπεζικών Υπαλλήλων Αθήνας-Πειραιώς του ΕΥΑΜ), ΕΛΙΑ.

Εμπρός, (Όργανο της Επιτροπής Πόλεως Αθηνών του ΕΑΜ), ΕΛΙΑ.

Εργατικό Βήμα (Όργανο της Κ.Ε. του ΕΕΑΜ), ΕΛΙΑ.

Λαϊκή Νίκη (Όργανο της 4ης Αχτίδας της ΚΟΑ του ΚΚΕ), ΕΛΙΑ.

Λαϊκός Φρουρός, (Όργανο της 14ης Ομάδας Αχτίδων. Γκύζη, Εξάρχεια-Νέαπολη, Κολωνάκι-Κουντουριώτου), ΕΛΙΑ.

Λευτεριά, (Όργανο της Επιτροπής Πόλης της ΚΟΑ του ΚΚΕ), ΕΛΙΑ.

Λεύτερος Υμητός, (Όργανο της τομεακής επιτροπής Υμητού του ΕΑΜ), ΓΑΚ, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά.

Μαχητής, (όργανο του γραφείου της κομμουνιστικής νεολαίας στη σπουδάζουσα νεολαία), ΕΛΙΑ.

(ο) Μαχητής, (Όργανο της 6ης Ομάδας συνοικιακών κομμουνιστικών αχτίδων), ΓΑΚ, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά.

Νίκη, (Όργανο της Κομμουνιστικής Νεολαίας Αθήνας), ΕΛΙΑ.

Προλετάριος, (Όργανο της Ε.Π. Πειραιά του ΚΚΕ), ΕΛΙΑ.

Τεχνικό Μέτωπο, (Όργανο των Τεχνιτών του ΕΑΜ), ΑΣΚΙ.

(η) Φωνή της συνοικίας, (Όργανο της συνοικιακής αχτίδος Πλάκας-Κουκακίου της Κ.Ο.Α.), ΕΛΙΑ.

Φωνή του λαού, (Μηνιαίο όργανο της Κομμουνιστικής Οργάνωσης Αθή-Γιώργη-Πλάτωνα-Κολωνού-Σκουζέ), ΑΣΚΙ.

-Τεκμήρια της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944

Γενικά Αρχαία του Κράτους, Αρχείο Ηρακλή Πετιμεζά.

-Βιβλιογραφία στα ελληνικά

Heywood Andrew, Πολιτικές Ιδεολογίες, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2007.

Judt Tony, Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012.

Laclau Ernesto, *Ιδεολογία και πολιτική στη μαρξιστική θεωρία. Καπιταλισμός, λαϊκισμός, φασισμός, Σύγχρονα Θέματα*, Θεσσαλονίκη, 1983.

Mazower Mark, *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2009.

Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994.

Βαλντέν Σωτήρης, *Η ανθρωπιστική βοήθεια στην κατοχική Ελλάδα. Η Σουηδική αποστολή του Ερυθρού Σταυρού 1942-1945*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2017.

Βερβενιώτη Τασούλα, *Η Γυναίκα στην Αντίσταση. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1994.

Γκιούρας Θανάσης – Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμ.), *Κατοχή, Ναζισμός και Ελληνική οικονομία. Υπηρεσιακές εκθέσεις και απομνημονεύματα*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα, 2015.

Ελευθερίου Λευτέρης, *Το Πολυτεχνείο και η ΕΠΟΝ Θεσσαλονίκης στα χρόνια της Κατοχής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1992

Ζαχαρία Ειρήνη, *Ημερολόγιο Κατοχής 1941-1943*, Εύμαρος, Αθήνα, 2016.

Θωμαδάκης Σταύρος, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία» στο Ιατρίδης Γιάννης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006.

Καβάλα Μαρία, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα» στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμος 8ος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004..

Κασιμάτης Σταύρος, *Οι παράνομοι*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1997.

Κατσούδας Κώστας, «Χωρίς καφέ, χωρίς ζάχαρη: Οι καφεπώλες της Αθήνας, 1941-1944» στο Χατζηγιάννου Μαρία Χριστίνα (επιμ.), *Ιστορίες Λιανικού*

Εμπορίου 19ος-21ος Αιώνας, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2018.

Κηπουροπούλου Γεωργία, *Μαρτυρίες γυναικών της Φλώρινας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944)*. Η σημασία της συμμετοχής τους στη διαμόρφωσης της εθνικής και της έμφυλης ταυτότητάς τους, Ηρόδοτος, Αθήνα, 2019.

Κόκκαλης Πέτρος, «Η συμβολή του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα στην επιβίωση του λαού», *Εθνική Αντίσταση* 59 (1988).

Κουγιάγκας Θωμάς, *Κόντρα στη φτώχεια και το φασισμό*, χ.ε., Αθήνα, 1989.

Κυριακίδης Γιάννης, *Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας*, Ν. Σμύρνη-Φάληρο, 1941-1945, χ.ε., Νέα Σμύρνη, 1983..

Κυριάκου Γιώργου, «Η αντίσταση στις δυτικές συνοικίες», *ΕΑΜ-Αντίσταση* 46 (1998).

Λιάκος Αντώνης , «Ζητούμενα ιδεολογία της γενιάς του '30», *Θεωρία και κοινωνία, επιθεώρηση των επιστημών του ανθρώπου* 3 (1990).

Λούκος Χρήστος, «Η πείνα στην Κατοχή» στο Χατζηϊωσήφ Χρήστος και Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση, 1940-1945*, Τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

Λυμπεράτος Μιχάλης, *Ζητήματα Εξουσίας. Από την Κίνα στην Ευρώπη και την Ελλάδα*, Νότιος Άνεμος, Πέραμα, 2019

Λυριντζής Χρήστος - Σπουρδαλάκης Μιχάλης, «Περί λαϊκισμού: μία σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1 (1993).

Μανουσάκης Βασίλειος , *Οικονομία και πολιτική στην Ελλάδα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1940-1944)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη, 2014.

Μαργαρίτης Γιώργος, Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων... Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της κατοχής, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.

Μιχαηλίδης Σίμος, Το ΕΑΜ Κοκκινιάς, χ.ε., Πειραιάς, 1985.

Μπουρνόβα Ευγενία, «Θάνατοι από πείνα: η Αθήνα το χειμώνα του 1941-1942», Αρχαιοτάξιο 7 (2005).

Νίκας Χρήστος, «Δωσιλογισμός και οικονομικός παραλογισμός. Παραοικονομία και υπερπληθωρισμός στην κατοχική Ελλάδα» στο Μιχαηλίδης Ιάκωβος, Νικολακόπουλος Ηλίας και Φλάισερ Χάγκεν (επιμ.) «Εχθρος» εντός των τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006

Παλαιολογόπουλος Δημήτρης, Το Παγκράτι στην Εθνική Αντίσταση 1941-1944, Μέλισσα, Αθήνα, 2004.

Παναγιωταρέα Άννα, Κι σέν' πώς σ' λεν; Χαρίλαος Φλωράκης, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.

Πανσέληνος Ασημάκης, Φύλλα Ημερολογίου(1941-1943), Αλέξης Πανσέληνος (επιμ.), Κέδρος, Αθήνα, 1993.

Παπαναστασίου Νίκος - Φλάισερ Χάγκεν, «Το οργανωμένο χάος», στο Χατζηϊωσήφ Χρήστος και Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.), Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα, Τόμος Γ1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

Πασπαλιάρη Ελένη, «Οι σπουδαστές του Πολυτεχνείου από την Αντίσταση στην εμφύλια διαμάχη», σε Λυμπεράτος Μ. - Παπαστράτης Π. (επιμ.), Αριστερά και πολιτικός κόσμος, 1940-1960, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2014.

Πετροπούλου Ζωή, «Η Εθνική Αλληλεγγύη στη διάρκεια της τριπλής ξένης κατοχής 1941-1944», ΕΑΜ-Αντίσταση 113 (2015).

Πολυμέρης Βόγλης, *Η ελληνική κοινωνία στην Κατοχή*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2017.

Ποταμιάνος Νίκος, «Ρυθμίσεις της αγοράς στην Ελλάδα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου: διατιμήσεις, καταδίωξη της αισχροκέρδειας, ενοικιοστάσιο», *Αρχειοτάξιο* 17 (2015).

Ποταμιάνος Νίκος, *100 χρόνια ΓΣΕΒΕΕ*, ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ, Αθήνα, 2019.

Ποταμιάνος Νίκος, *Οι Νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2015.

Ροδάκης Περ., «Το ΕΑΜ της Αθήνας την άνοιξη του 1942. Η απεργία των Δημόσιων Υπαλλήλων», *ΕΑΜ-Αντίσταση* 36 (1996).

Σάμιος Παναγιώτης, *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων, 1941-1944. Οι χρυσές ευκαιρίες της Κατοχής*, Εταιρεία Σύγχρονης Ιστορίας, Αθήνα, 2019..

Σεφεριάδης Σεραφείμ, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27 (2006).

Σκαλιδάκης Γιάννης, «Η αγροτική οικονομία και οι συνέπειες της Κατοχής στην επαρχία», στο τόμο *Γερμανικές Αποζημιώσεις*, στα *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, Ιούνιος 2010.

Σκαλιδάκης Γιάννης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Ασίνη, Αθήνα, 2014.

Σούτος Δημήτρης, *Η συμβολή των Ταυριωτών στον Εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα*, *Λόγος και Αντίλογος*, Ταύρος, 1993.

Σταυρακάκης Γιάννης, *Λαϊκισμός. Μύθοι, στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί*, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα, 2019.

Στέρπης Χρήστος, «Ανταλλάσσοντας το λάδι με το σάρι. Δράσεις της

«Επιτροπής Διαχειρίσεως Βοηθημάτων εν Ελλάδι» στην Κατοχική Ελλάδα, 1943-1944», Δοκιμές 21-22 (2019).

Σφακιανάκης Νίκος, Το Περιστέρι στην Αντίσταση 1941-1944. Και μαρτυρίες από τη Μικρασιατική Καταστροφή και την προσφυγιά, χ.ε., Αθήνα, 1993.

Τσέκερης Φοίβος, Εδώ Πολυτεχνείο στα χρόνια της Κατοχής, Εντός, Αθήνα, 2007.

Φαράκος Γρηγόρης, Μαρτυρίες και στοχασμοί, 1941-1991, Προσκήνιο, Αθήνα 1993.

Φραδέλλος Κώστας, «Άξονες και μεταβολές του κυβερνητικού λόγου κατά την διάρκεια της Κατοχής» στο Χατζηϊωσήφ Χρήστος και Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.), Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

Χαραλαμπίδης Μενέλαος, Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2012.

Χατζηϊωσήφ Χρήστος, «Η ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης» στο Χατζηϊωσήφ Χρήστος και Παπαστράτης Προκόπης (επιμ.), Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση, 1940-1945, Τόμος Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007.

Χιονίδου Βιολέττα, Λιμός και θάνατος στη κατοχική Ελλάδα, 1941-1944. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα, 2011.

-Βιβλιογραφία ξενόγλωσση

Bianchi Roberto , «Voies de la protestation en Italie: Les transformations de la révolte entre XIXe et XXe siècle», European Review of History: Revue europeenne d'histoire 20, (2013), σ.1047-1071.

Brandal Nik, Bratberg Øivind και Thorsen Dag Einar, The Nordic Model of Social Democracy, Palgrave, Μπάσινγκστοκ, 2013.

Coles Anthony James, «The Moral Economy of the Crowd: Some Twentieth-Century Food Riots», *The Journal of British Studies* 18 (1978).

de Gaay Fortman W. F., «Living Standards», *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 245, (1946).

Dominique Duverlie, «Amiens sous l'occupation allemande 1940-1944», *Revue du Nord* 64 (1982).

Engel Barbara Alpen, «Not by Bread Alone: Subsistence Riots in Russia during World War I», *The Journal of Modern History* 69 (1997).

Gildea Robert, Wievorka Olivier και Anette Warring, «Conclusion» στο Gildea, Wievorka και Warring (επιμ.) *Surviving Hitler and Mussolini daily life in occupied Europe*, Berg, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2006.

Grenard Fabrice, «Les implication politiques du ravitaillement en France sous l'occupation», *Vingtieme Siecle*, 94 (2007).

Hibou Béatrice, «Tunisie, Economie politique et morale d'un mouvement social», *Politique africaine* 121 (2011).

Imízcoz José María, «Liens verticaux, crises et économie morale dans l'Espagne modern» στο Coste Laurent et Guillaume Sylvie (επιμ.), *Élites et crises du XVIe au XXIe siècle*, Europe et Outre-mer, Armand Colin/Recherches, Παρίσι, 2014.

Israël Liora, «Cadres et motifs de l'action résistante. L'exemple du Front national des jurists (1941-1944)» στο Cefaï Daniel, Trom Dany (επιμ.), *Les formes de l'action collective. Mobilisations dans des arènes publiques*, Editions de l'école des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι, 2001.

Johanna Simèant, «"Économie morale" et protestation – détours africains», *Genèses* 81 (2010).

Johanna Siméant. «Three bodies of moral economy: the diffusion of a concept», *Journal of Global Ethics* 11 (2015).

Kallis Aristotle, «'Ideas in flux..': the '4th of August' dictatorship in Greece as a political 'departure' in search of 'destination'» στο Pinto Antonio Costa (επιμ.), *Corporatism and Fascism. The Corporatism Wave in Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2017.

Kitsikis Dimitri, «La famine en grèce (1941-1942). Les conséquences politiques», *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale* 74 (1969).

Laclau Ernesto - Mouffe Chantal, *Hegemony and Socialist Strategy*, Verso, Λονδίνο, 2001

Laclau Ernesto, *On Populist Reason*, Verso, Λονδίνο, 2005.

Lecoeur Sheila, *Mussolini's Greek Island. Fascism and the Italian Occupation of Syros in World War II*, Tauris Academic Studies, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2009.

Marchetos Spyros, «A Slav Macedonian Greek Fascist? Deciphering the Ethnicophrosyne of Sotirios Gotzamanis», στο Ioannidou Alexandra και Voss Christian (επιμ.), *Spotlights on Russian and Balkan Slavic Cultural History*, Verlag Otto Sagner, Μόναχο-Βερολίνο, 2009.

McAdam Doug, Tarrow Sidney, Tilly Charles, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ, 2001.

Milward Alan Steele, *War, Economy and Society, 1939-1945*, University of California Press, Μπέρκλεϋ, 1977.

Mudde Cas και Kaltwasser Rovira Cristobal, «Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America», *Government and Opposition* 48 (2013).

Pinto Antonio Costa (επιμ.), *Corporatism and Fascism. The Corporatism Wave in Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2017.

Ploumidis Spyridon, «Corporatist Ideas in Inter-War Greece: From Theory to Practice (1922–1940) », *European History Quarterly* 44 (2014).

Potamianos Nikos , «The Discourse Against ‘Shameful Profiteering’ in Greece 1914–1925: Notions of Exploitation, Anticapitalist Morality and the Concept of Moral Economy», στο Berger Stefan, Przyrembel Alexandra (επιμ.), *Moralizing Capitalism Agents, Discourses and Practices of Capitalism and Anti-Capitalism in the Modern Age*, Palgrave Macmillan, 2019.

Radcliff Pamela Beth, «Women’s Politics: Consumers Riots in Twentieth-Century Spain», σε Victoria Lorée Enders και Pamela Beth Radcliff (επιμ.), *Constructing Spanish Womanhood. Female Identity in Modern Spain*, State University of New York Press, Όλμπανι, 1995.

Sartori Giovanni, «Concept Misformation in Comparative Politics», *The American Political Science Review* 64, (1970).

Schmitter Philippe, «Still the Century of Corporatism?», *The Review of Politics* 36 (1974).

Scott James, «The Moral Economy as an Argument and as a Fight» στο Randall Alan και Charlesworth Andrew (επιμ.) *Moral Economy and Popular Protest. Crowds, Conflict and Authority*, Μπάσινγκστοκ, Palgrave, 2000.

Scott James, *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, Γέιλ, Yale University Press, 1990.

Scott James, *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, Νιού Χέιβεν και Λονδίνο, Yale University Press, 1976.

Scott James, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*, Γέιλ, Yale University, Press, 1985.

Seferiades Seraphim, «Populism as ‘deceptive invocations of the popular’: a political approach» στο Giorgos Charalambous και Gregoris Ioannou, *Left radicalism and Populism in Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2020.

Simèant Johanna, «The Concept of Moral Economy Applied to Poor Riots and Protest in Poor Countries: How it helps and why it should used with Caution-The example of Mali», ανακοίνωση στο Γενικό Συνέδριο του European Consortium of Political Research (ECPR), ενότητα Contentious Politics in Time of Crisis, Ρέκιαβικ, 2011.

Snow David, Rochford Burke, Worden Steven και Benford Richard, «Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation», *American Sociological Review* 51 (1986).

Taylor Lynne, «Food Riots Revisited», *Journal of Social History* 30 (1996).

Taylor Lynne, *Between Resistance and Collaboration, Popular Protest in Northern France 1940–45*, Μπάσινγκστοκ, Palgrave, 2000.

Thompson E. P., «The moral economy reviewed», σε *Customs in common*, Λονδίνο, Penguin Books, 1993.

Thompson E. P., *The Making of the English Working Class*, Λονδίνο, Penguin Books, 1968.

Tilly Charles, «Food Supply and Public Order in Modern Europe», σε Tilly Charles (επιμ.), *Formation of National States in Europe*, Princeton University Press, Πρίνστον- Νιού Τζέρσεϋ, 1975.

Tilly Charles, «Speaking Your Mind Without Elections, Surveys, or Social Movements», *The Public Opinion Quarterly* 47 (1983).

Tilly Charles, *The Contentious French*, Harvard University Press, Κέιμπριτζ-Λονδίνο, 1986.

Veillon Dominique, *Vivre et Survivre en France, 1939-1947*, Payot, Παρίσι, 1995.

Voglis Polymeris, «Surviving Hitler: Life in the Cities and the Countryside during the Occupation» σε Gildea Robert, Wieworka Olivier και Warring Anette (επιμ.), *Surviving Hitler and Mussolini. Daily life in occupied Europe*, Berg, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη, 2006.

Warmbrunn Werner, *The German Occupation of Belgium 1940-1944*, Peter Lang, Νέα Υόρκη, 1993.

Williams Rhys, «The Cultural Contexts of Collective Action: Constraints, Opportunities, and the Symbolic Life of Social Movements», σε Snow D., Soule S., Kriesi H. (επιμ.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell, Μάλντεν-Οξφόρδη-Βικτώρια, 2004.

Williamson Peter, *Varieties of Corporatism. A Conceptual discussion*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, 1985.

-Κείμενα δημοσιευμένα σε ιστότοπους και εφημερίδες

Γκλαβίνας Γιάννης, «Απερρίφθη υπό Γερμανικής πρεσβείας»: η Γενική Διεύθυνση Τύπου και Ραδιοφωνίας των ελληνικών κατοχικών κυβερνήσεων και η λογοκρισία κινηματογραφικών ταινιών την περίοδο 1941-1944, ανακοίνωση στην διεθνή ημερίδα της Διεύθυνσης Νεότερης Πολιτιστικής Κληρονομίας και του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Με το βλέμμα του κατακτητή: η Αθήνα στις φωτογραφίες των Γερμανών στρατιωτών, Αθήνα, 12.4.2019, η ανακοίνωση ανακτήθηκε στις 30.6.2020 από τον σύνδεσμο <https://www.blod.gr/lectures/aperrifthi-ypro-germanikis-presbeias-i-geniki-dieythynsi-tyrou-kai-radiofonias-ton-ellinikon-katohikon-kyberniseon-kai-i-logokrisia-kinimatografikon-tainion-tin-periodo-1941-1944/>

Κωστόπουλος Τάσος, «Ντούτσε ο γίγας!», εφ. Εφημερίδα των Συντακτών, 27.10.2018.

Κωστόπουλος Τάσος, «Το άλλο Πολυτεχνείο», Εφημερίδα των Συντακτών, 2.12.2017.

Λιαλιούτη Τζένη, «Σαν πας στη Καλαμάτα..», εφ. Εφημερίδα των Συντακτών, 3.8.2018.

Λιβιεράτος Δημήτρης, «Τα συσσίτια της κατοχής», ανακτήθηκε στις 19.3.2020 από τον σύνδεσμο <https://www.enallaktikos.gr/Article/14809/ta-syssitia-ths-katohhs>

Λυμπεράτος Μιχάλης, «Η «Ο.Π.Λ.Α» και η εμφυλιοπολεμική ανάγνωση της ιστορίας», δημοσιεύτηκε στις 25.7.2013, στον ιστότοπο barikat.gr, ανακτήθηκε στις 7.7.2019 από τον σύνδεσμο <https://barikat.gr/content/i-opla-kai-i-emfyliopolemiki-anagnosi-tis-istorias>